

A szövetkezetek szerepe a vidékfejlesztésben

– Múlt, jelen. Jövő?

Dolgozat az
Országos Tudományos Diákköri Konferenciára

Konzulens: Dr. Forgács Csaba

Aradi-Beöthy Róbert

Budapesti Corvinus Egyetem
Gazdálkodástudományi Kar
Alapképzés (BSc)
Gazdasági és vidékfejlesztési
agrármérnöki
III. évfolyam

2012. március 26.

Tartalom

I. Bevezetés	1
II. A szövetkezeti működés elméleti jellemzői és nemzetközi gyakorlata	2
II.1. A szövetkezetek sajátosságai a többi gazdálkodási formához képest	2
II.2. Nemzetközi példák a vidékfejlesztés és a szövetkezetek kapcsolatára	4
II.2.1. Olaszország	7
II.2.2. Dánia.....	10
III. A hazai szövetkezetek múltja, jelene, és jövőbeni lehetőségei	14
III.1. A Hangya múltbéli példája.....	14
III.1.1. A Hangya létrejötte, működése, céljai	14
III.1.2. Vidékfejlesztés a XX. század derekán: Tordas szövetkezeti mintafalu	19
III.2. A hazai szövetkezetek jelenlegi helyzete	30
III.3. Jövőbeli lehetőségek	32
IV. Összegzés	35
V. Irodalomjegyzék.....	36

I. Bevezetés

Magyarország sok vidéki térsége komoly gazdasági és társadalmi gondokkal küzd: életképtelen vagy nem működő helyi gazdaság, romló életszínvonal, kilátástalanság, elszegényedés, elvándorlás, stb. Ennek megoldását a szövetkezetekben látom, ennek nyomán jelen vizsgálat alapkérdése, hogy vajon az új típusú szövetkezetek létrehozása megoldhatja-e ezeket a vidéki problémákat, azaz a szövetkezetek képesek-e vidékfejlesztést megvalósítani. A megválaszolásra a Hangya Szövetkezet történelmi példáján, és azon belül is a Tordason létesített mintafalu létrehozásán és működésén keresztül kerül sor. Emellett nemzetközi példákkal is bizonyítani kívánom a szövetkezetek vidékfejlesztő hatását.

Ennek a régi-új eszköznek, a szövetkezeteknek az alkalmazása vajon elég-e a problémák megoldására, vagy szükség van esetleg határozottabb állami szerepvállalásra? Mind a történelmi magyar, mind a nemzetközi példákban megtalálható, hogy legalábbis közömbös hozzáállás szükséges a szövetkezeti működéshez, a gátló magatartás ellehetetlenítheti a fejlődésüket. Lehet-e a rossz állami hozzáállás az egyik oka a mai magyar szövetkezetek gyengeségének?

A vizsgálat aktualitását az adja meg, hogy választ keresek arra a kérdésre is, hogy alkalmazható-e ma és a jövőben Magyarországon a szövetkezeti rendszer a vidéki gazdaság és társadalom gondjainak megoldására, az életszínvonal fejlesztésére. Ennek érdekében áttekintésre kerül a mai magyar szövetkezetek állapota, az alkalmazás lehetőségei, illetve a jövő valószínű esélyei. A vizsgálódás elsődleges célja a szövetkezetek vidékfejlesztési képességeinek, illetve a magyarországi alkalmazás lehetőségességének a bizonyítása.

II. A szövetkezeti működés elméleti jellemzői és nemzetközi gyakorlata

II.1. A szövetkezetek sajátosságai a többi gazdálkodási formához képest

A szövetkezeti forma legkézzelfoghatóbb előnye, hogy vertikális és/vagy horizontális integráció megvalósításával csökkenti a tagok (termelők) tranzakciós költségeit és mérsékli a kockázatot a szervezett beszerzés, értékesítés, elosztás révén (SZABÓ G. G. 2002). Ha csak ennyi előnye lenne, gyakorlatilag nem különbözne az effajta integrációt megvalósító profitorientált vállalkozásoktól. A szövetkezeti forma jelentős különbségét véleményem szerint a méltányossági szempontok figyelembe vétele adja. Ez azt jelenti, hogy a szövetkezet elsődleges célja a profitorientációval szemben az, hogy tagjait – akik jellemzően kis- és közepes gazdálkodók – a munkájuk után előre kalkulálható, biztos jövedelemben részesítse. Európa szerte megfigyelhető, hogy agrárszövetkezetek leginkább az olyan ágazatokban alakultak ki, ahol nagymértékű kiszolgáltatottság figyelhető meg, például gyors romlandóság a tejszektorban (SZABÓ G. G. 2002).

Kérdéses, hogy miért pont a szövetkezeti forma az, amely képes egyszerre hatékonyan, tisztességesen, szakszerűen és összehangoltan működni, miközben a termelők érdekeit tartja szem előtt. Wünscher a következőképpen vélekedik erről a kérdésről (WÜNSCHER F. 1940):

Alapvetően háromféle lehetőség adott:

- 1) *Az állami vállalat* képes erőteljes koordinációra, azonban működése sokszor lassú és nehézkes, nem képes gyorsan reagálni a piaci folyamatokra.
- 2) *Az üzleti magánvállalkozás* lehet hatékony és gyors, szakszerű és összehangolt, azonban kérdéses, hogy mennyire tisztességes. Mivel alapvető célja fogyasztói igények kielégítése profit elérésével (CHIKÁN A. 2008), ezért gyakran a profit fontosabb a kistermelők érdekeinél.
- 3) *A szövetkezeti szellemű non-profit vállalkozás* esetében viszont eltűnik a profit hajszolása, és helyébe a termelők, jó esetben mint szövetkezeti tagok érdekei lépnek.

A jól szervezett, de mégis méltányos mezőgazdasági értéklánc egységes irányítását tehát ideális esetben szövetkezeti szervezet látja el, ahol a keletkező haszon a tagok között kerül szétosztásra az aktivitás arányában, illetve visszaforgatásra a körülmények és technológiák javítására (WÜNSCHER F. 1940).

Amiért azt mondhatjuk, hogy a szövetkezeti forma tekintettel van tagjainak az érdekére, azok a hagyományos szövetkezeti elvek (vagy Rochdale-i elvek) – amelyekre mind a XX. századi magyar, mind az európai szövetkezetek épültek. Ezek a következők:

- nyitott tagság, mely szabad be- és kilépést jelent,
- demokratikus igazgatás, ami a vezetőség meghatározott időnkénti választását jelenti; minden tag egy szavazattal rendelkezik és szabadon megválasztható (egy tag – egy szavazat),
- visszatérítés az átadott termelés (vagy fogyasztói szövetkezeteknél vásárlás) arányában – osztalékjellegű kifizetések a nyereség után
- korlátozott tőkekamat – ez a non-profit jelleget fejezi ki,
- politikai és vallási semlegesség,
- (készpénzre eladás),
- szövetkezeti továbbképzés előmozdítása (RÉTI M. 2002).

A fent ismertetett elvekből következően ideális esetben egy szövetkezet önszerveződés következtében jön létre, mégpedig oly módon, hogy a leendő tagok felismerik, hogy jelen piaci állapotok közepette pozíciójuk megtartása, erősítése vagy megvédése érdekében együttműködésre kell lépniük (GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005). Található azonban példa arra is, hogy olyan szövetkezeti rendszer is képes sikeresen működni, melynek létrehozását, bővítését és megszilárdítását kormányzati erővel irányították, segítették.

II.2. Nemzetközi példák a vidékfejlesztés és a szövetkezetek kapcsolatára

Miért éppen a szövetkezetek a vidékfejlesztés eszközei? A szövetkezetek képesek megszervezni, megerősíteni és fenntartani egy olyan életképes multifunkcionális mezőgazdaságot, amely a megfelelő termelés mellett pozitív externáliák révén megőrzi a vidéki életformát és kultúrát, óvja a természetet, megtartja a népességet és közösségben tartja a helyi társadalmat (BÁLINT J. – HOLLÓ M. – JUHÁSZ M. 2009). Ezen tényezők, képességek vizsgálatára kerül majd sor hazai és nemzetközi szinten.

Az 1960-as évektől kezdődően az iparszerű mezőgazdaság hozamnövelő és termésingadozás-csökkentő hatása sok káros következménnyel is együtt járt: elszennyeződött környezet, szennyezett ivóvíz, csökkent biodiverzitás, stb. (BÁLINT J. et al. 2009). Ezen sokat hivatkozott problémák mellett azonban a vidéki társadalomra is káros hatással volt: a gépesítés nyomán kialakult munkanélküliséggel felgyorsult az elvándorlás, romlottak az életkörülmények, a paraszttársadalom a természettől sok esetben elszakadt.

A fenntarthatósággal foglalkozó irodalom szerint többek között a természettől való elszakadás az oka a fogyasztói társadalmi felfogás létéből eredő alapproblémának, a túlfogyasztásnak (KOC SIS T. 2010; GAMBREL, J. C. – CAFARO, P. H. 2009). A túlzott fogyasztásnak több dimenziója közül a leginkább releváns az élelmiszerfogyasztás és a fosszilis energiaforrások túlzott használatának a kérdésköre – bár szervesen összefüggnek, éppen az iparszerű mezőgazdaság révén. Hetesi állítása szerint a mai fosszilis energiaforrásokra épülő gazdasági rendszer növekedési kényszere egyre erősebb, ráadásul a rendelkezésünkre álló erőforrások egyre gyorsabban fogynak (HETESI ZS. 2007). Számításai szerint ezért a modern társadalmaknak már nincs ideje a mai életszínvonal fenntartása vagy minimális csökkenése mellett áttérni teljesen megújuló erőforrások használatára, mivel a kezdeti fázisban a fosszilis energiahordozó-felhasználás nem csökkenne jelentősen. Véleménye szerint egy-két évtizeden belül az emberiség életszínvonala az 1930-as évek szintjére esik vissza, és nagymértékben meghatározó szektor a mezőgazdaság lesz.

Az elemzés szempontjából a leglényegesebb, hogy a primer szektor kerül előtérbe az élelmezési gondok megoldása mellett az energiaválság kapcsán is. Ez azt jelenti, hogy fokozottan szükség van/szükség lesz a jól szervezett, hatékony, de környezetbarát és méltányos mezőgazdaságra. Ennek a megteremtésére a szövetkezetek kiválóan alkalmasak, mert jó koordinációs képességükkel képesek létrehozni az optimális ellátási láncot, illetve fogyasztói szövetkezetek esetén megoldani az összehangolt igény-kielégítést, ami révén a szállítási, logisztikai és raktározási ráfordítások jelentős csökkentését lehet elérni (azaz a

tranzakciós költségeket csökkenteni [Szabó G. G. 2011]), ez pedig energiaválság esetén létfontosságú lehet. Emellett az élelmiszertermelés is sokkal hatékonyabb, ha szövetkezeti koordináció alatt áll, ezt mutatják a külföldi példák is (Gutiérrez, A. C. M. et al. 2005; SIMON S. 2007; SZEREMLEY B. 2005a). Sajnos a fejlett országok társadalmainak túlfogyasztását a szövetkezetek legfeljebb csak közvetett módon tudják csökkenteni, ezért ez leginkább társadalmi feladat, amire alternatívát kínál az egyszerűség erényének gyakorlása (GAMBREL, J. C. – CAFARO, PH. 2009). Ez tulajdonképpen egyfajta önkontroll, egy tudatosabb életvezetést kívánó életfilozófia, amely a fogyasztás határtalan és felesleges növelése helyett a valóban fontos dolgokra irányítja az emberiség figyelmét, mint például a családi élet, a természet szépségei, stb., vagyis épp a természethez való közelség, a valóban tartalmas emberi kapcsolatok és a spirituális kötődés visszaállítását javasolja megoldásként.

Véleményem szerint kiemelkedően fontos, hogy ezen elvek alapján ésszerűbb jövő elé nézhessen az emberiség, és azon belül Magyarország. Az első lépés a mezőgazdaság és a vidék problémáinak orvoslása, amelyek kezelése csak együtt lehetséges. Ezért gondolom azt, hogy a jól működő szövetkezeti rendszere lehet a jövő, hiszen képes e két problémakör együttes és eredményes kezelésére, amint azt múltbeli magyar és jelenbeli nemzetközi példák is mutatják.

Az első európai szövetkezetek megjelenése a XIX. század második felére, leginkább annak a végére tehető. Fontos azonban leszögezni, hogy a szövetkezet fogalma nem jelent egyértelműen agrárszövetkezetet. Sőt, első formái Európa-szerte sokkal inkább értékesítési, illetve fogyasztási-beszerzési, valamint hitelszövetkezetek voltak (GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005).

Nyugat-Európában a XIX. század második felében jelentek meg a szövetkezetek, elsőként jellemzően értékesítési és fogyasztási, valamint hitelszövetkezetek. Ezekből alakultak ki aztán az agrárszövetkezetek. Alapvetően kétféle logika mentén alakultak ki a szövetkezetek Nyugat-Európában Gutiérrez, A. C. M. és társai szerint (GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005):

- A spontán-liberális logika szerint a gazdákat sújtó gazdasági problémákra az együttműködés ad választ, mely képes a tagjainak tisztességes bevételt és biztonságot nyújtani. A szövetkezeti szervezkedés ekkor magából az (agrár)társadalomból ered, és független egyéb folyamatoktól, valamint az államtól, annak politikai irányultságától. Ide tartozik például a dán és a holland szövetkezeti rendszer.
- Az ideológiai alapokon és kölcsönösségi szemléleten alapuló logika esetében állam intézményei közreműködésével, azok irányításával, háttérintézmények és jogi környezet biztosításával ösztönzi a szövetkezetek létrejöttét. A kezdeményezés általában gazdasági

és társadalmi változások elindításával/katalizálásával függ össze. Ilyen Olaszország, Franciaország vagy Portugália esete, de ide sorolható a múltbeli magyar Hangya is. E rendszer hátulütője, hogy az éppen aktuális kormányzat irányultsága nagymértékben befolyásolja a szövetkezetek működését, létrejöttét: elősegíti, vagy gátolja azokat. E jelenség tetten érhető az 1990-es években Magyarországon is, amikor a szocialista szövetkezetek megszűnése után lehetőség volt a hagyományos rochdale-i elveken nyugvó szövetkezetek létrehozására. Az azóta eltelt két évtized alatt hozott törvények és intézkedések mögött észrevehető az a markáns ideológiai különbség, mely egyszer katalizálta a szövetkezetek alakulását, működését, máskor pedig gátolta azokat, elhomályosítva a különbséget a szövetkezeti valamint a profitérdekelt vállalati formák között (SZABÓ Z. 2011).

Gutiérrez, A. C. M. és társai ezen kívül azt is megemlítik, hogy a mai európai uniós elveknek megfelelően az előbbi logikára épülő szövetkezeti rendszer felel meg a kor elvárásainak. Hozzá kell tenni azonban, hogy ilyen szervezetek létrejöttéhez kell egyfajta társadalmi szemlélet, gazdasági hozzáállás (GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005). Véleményem szerint ennek a hiánya, és így a második verzió létrehozása nem feltétlenül tekintendő alkalmatlannak. A Hangyát megelőző XIX. század végi években hiábavaló és önállítatás lett volna arra várni, hogy a falusi társadalom önszerveződése hozzon létre jól működő szövetkezeteket – állítja Szeremley. Indoklása szerint ekkor a vidéki társadalom szegénysége és kulturális elhagyatottsága miatt alkalmatlan volt a hatékony önszerveződésre (SZEREMLEY B. 1998), éppen ezért volt szükség a Hangya szövetkezeti központ kormányzati létrehozására. Nézetem szerint pedig ma is erre volna szükség – bár nem kívánom vitatni az első variáció korszerűbb mivoltát –, hiszen a mai magyar vidéki társadalom számtalan problémája nagyban nehezíti a helyzetet.

A következőkben mindkét csoportból egy-egy ország vizsgálata következik. Az elsőből Dánia, a másodikból Olaszország kerül az elemzés középpontjába.

II.2.1. Olaszország

Ahogy szerte Európában, Olaszországban is a XIX. század második felére tehető a szövetkezetek kialakulásának kezdete, gyors növekedésükre pedig a XX. század elején került sor. A XX. század legelején az olasz szövetkezetek hatalmas kvalitatív és kvantitatív fejlődést éltek át, de a közös akciók és célok nem valósulhattak meg Észak és Dél-Olaszország jelentős különbségei miatt. Ez két különböző szövetkezeti irányzat megjelenéséhez vezetett: a szocialista „vörös”, és a katolikus „fehér” szövetkezetek (GUTIÉRREZ, A. C. M. ET AL. 2005). Osti kutatásai szerint ez az ideológiai elkülönülés mind a mai napig fennáll. Vizsgálatában két szomszédos megyében működő szövetkezetet vizsgált: az egyik a Cosva, amely Veneto-ban működik, és tagjai keresztény-demokrata elveket vallanak; a másik a Casa Giralda, ami Emilia-Romagna-ban helyezkedik el, és a szocialista vonulathoz tartozik (OSTI, G. 1997). Alaptulajdonságaikban hasonlóak, ugyanis mindkettő gabona, rizs, cukorrépa és lucerna termesztésével foglalkozik, viszonylag kis méretűek, és az utóbbi időben kertészeti tevékenységekkel bővítették profiljukat. Mind a két szövetkezetet a Földreform Ügynökség (Ente Delta Padano) hozta létre a helyi gazdák támogatására, sőt, e szervezetnek egészen az 1970-es évek közepéig képviselői is voltak a vezetőségekben. Ezzel szemben a XX. század eleji Hangya (saját bevallás szerint) nem hozott létre helyi szövetkezeteket, hanem a meglévőket bízta további tagok beléptetésére; ahol pedig nem volt, ott ösztönözte azok létrehozását (HANGYA, 1923). E szempontból tehát a Hangya jobban megfelel az alulról építkezés logikájának, mint e jelenbeli két olasz példa.

Osti tanulmánya szerint mindkét szövetkezet adoptált olyan stratégiai célokat, amelyek igazodnak egyrészt az Európai Unió politikai trendjeihez, másrészt pedig a globalizálódó piachoz (OSTI, G. 1997), az alábbiak szerint:

1) Üzemméret növelése, amely a méretgazdaságosság javítását célozza.

2) A munkaköltségek csökkentése. Az idénymunkások esetében problémaként merül fel, hogy alacsony létszámuk ellenére nem eléggé rugalmasak, sokba kerülnek a szövetkezetnek, és a törvény szigorú előírásokat támaszt a védelmük érdekében. Olaszországban e nehézségek leküzdésére több helyen alkalmaztak úgynevezett területi megállapodásokat (patti territoriali), amelyeket az idénymunkásokkal kötöttek: ezekben az állt, hogy alacsonyabb jelenbeli fizetésekért cserébe a munkások és gazdák nagyobb mértékű helyi fejlesztések elébe nézhetnek, amiből hosszú távon nagyobb hasznuk származik. Az állam ezeket a megállapodásokat különböző támogatásokkal ösztönzi (OSTI, G. 1997).

3) Diverzifikáció, valamint minőségbiztosítás.

4) A helyi közösségi szolgáltatások biztosítása, a területi stratégiához igazodva. Ez azért érdekes, mert gazdaságilag csak nehezen, vagy egyáltalán nem mérhető célok elérését tűzi ki célul. Olyan közjavakról van ugyanis szó, mint a környezet vagy a vidéki közösségek, amelyek védelmét/létrehozását a mezőgazdaságtól várják el. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a szövetkezet befektet a helyi közösségbe úgy, hogy a megtérülési ráta nagyon alacsony vagy pénzben nem is mérhető.

E stratégiai célok láthatóan két fő irányt követnek: egyik oldalról a szövetkezeti működés hatékonyságának és termékei minőségének a javítását, másrészt a helyi közösség fejlesztését (vidékfejlesztést) kívánnak megvalósítani. Az utóbbi irány egyrészt modern, hiszen igazodik a közös agrárpolitika multifunkcionális mezőgazdasággal szemben támasztott elvárásaihoz. Másrészt viszont visszautal a múltba, hiszen a Hangya egyik fő feladatának tartotta Tordason a helyi közösség fejlesztését, mert ezt látta a helyes szövetkezeti működés egyik legfontosabb kritériumának (WÜNSCHER F. 1943). Többek között e példák is megerősítik, hogy a szövetkezeteknek fontos szerepük volt, van, és kellene legyen a jövőben is a vidékfejlesztésben.

A fenti stratégiai célok a két vizsgált szövetkezethöz azonban nem valósultak meg maradéktalanul a gyakorlatban (OSTI, G. 1997). A 2) pont szerinti munkaköltség-csökkentés terén nem alkalmaztak megállapodásokat az idénymunkásokkal. Leginkább azért nem, mert főként családtagokról, vagy a családhoz kötődő nem bejelentett munkásokról van szó, ezért nem a szövetkezetek, hanem a tagokhoz kötődő egyes családok hatásköre a probléma elrendezése.

A 3) pontban említett célok több problémát is felvetnek. A legnagyobb gond a tagoknak a saját szövetkezetük irányába táplált bizalmatlansága, valamint a kölcsönösség alacsony szintje (OSTI, G. 1997). Ha a tagok várakozásai nem vagy csak kisebb mértékben teljesülnek az elvártnál, akár még a kilépést is fontolóra veszik, a szövetkezetek ezért ódzkodnak mindennemű változtatás bevezetésétől. A minőségbiztosítási rendszerrel szemben a tagok pedig az egyenlő bánásmód sérülését hozzák fel ellenérvként, hiszen a megfelelő minőség alatti termékeket csak alacsonyabb áron lehet értékesíteni, így kevesebb bevétel jut a gyengébb minőségben termelőknek. A vezetőség a konfliktust elkerülendő inkább minden tagot biztosít az egyenlőség gyakorlásáról.

Ezzel szemben a mai magyar szövetkezetek a bizalom szempontjából talán jobban állnak: Forgács vizsgálatai alapján – ahol szintén két különböző módon szervezett szövetkezet került összehasonlításra – a tagok bizalma a vezetőségben és egymásban magas, az állami szervezetekben, intézményekben viszont már alacsonyabb (FORGÁCS Cs. 2008). A kevésbé kedvező gazdasági és jogi környezet lehet az oka – szemben a kedvező olasz kormányzati-törvényi háttérrel, hogy a nagyobb egymás közti bizalom ellenére sem elég jelentősek a szövetkezetek a mai magyar mezőgazdaságban.

A 4) pont, vagyis a vidékfejlesztési célok tekintetében még gyengébben teljesít a két olasz szövetkezetet: nagyon kevés területi szolgáltatást látnak el, és azokat is csak külső nyomásra (OSTI, G. 1997). Sajnos így ezek az életszínvonalat javító intézkedések pont attól távolodnak el, ami a lényegük lenne: az alulról építkezéstől (bottom-up) és a szövetkezeti eszméktől. Összességében az elmélet és a célok jók, azonban a jó gyakorlat még várat magára.

A legjelentősebb különbség a két szövetkezet között Osti szerint a közösségi részvétel terén található. A „vörös” szövetkezet, bár az előbbieken említettek szerint közvetlenül igen kevésbé, közvetve viszont jelentékenyen részt vesz a helyi vidékfejlesztésben (OSTI, G. 1997). A helyi LEADER akciócsoportban fontos szerepet tölt be, ellentétben a „fehér” szövetkezettel, amelyik e téren komoly gondokkal küzd. A „vörös” szövetkezet ezen kívül jobb kapcsolatban áll a közeli szervezetekkel, irodákkal, egyesületekkel, amíg a „fehér” kissé elszigetelődik ezektől. A „vörös” szövetkezet tagjai között ösztönzi a falusi turizmust azáltal, hogy az efelé irányuló gazdákat segíti szálláshelyek és éttermek létrehozásában, a „fehér” szövetkezet ezzel nem foglalkozik.

Miközben a célkitűzések és elméletek előre mutatóak, láthatóan gondokkal küzd Olaszországban is a megvalósítás, de legalább a jogi környezet kedvező a szövetkezeteknek. Véleményem szerint a problémák nagy része Olaszországban nem függ össze a fentről történő létrehozás gyakorlatával, bár valóban jobb lenne, ha az önszerveződésnek nagyobb szerep jutna. Ugyanakkor azt gondolom, hogy vannak az olasz modellnek megszívlelendő tulajdonságai is: ezek a jó célkitűzések, a kormányzati támogatás és az állami részvétel – bár mértékében lehet visszafogottabb, mégis indokoltnak tartanám jelenlétét Magyarországon is.

II.2.2. Dánia

A spontán – liberális úton létrejött szövetkezeti rendszer Európában talán legjobban működő példája Dániában alakult ki. A kulturális háttér a szövetkezetek kialakulásához Grundtvig püspök népfőiskolai szövetkezetfejlesztő mozgalma biztosította (SZEREMLEY B. 2005a). Leginkább azért tekintik ezt ideálisnak, mert tulajdonképpen teljesen önszerveződés keretében, alulról felfelé építkezve alakultak ki a különböző szövetkezetek (GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005; SZEREMLEY B. 2005a). Ahogy Európa-szerte hasonlóan, itt is a XIX. század utolsó évtizedeiben kezdődött el a szövetkezeti szerveződés. Dániában elsősorban beszerző, értékesítő és feldolgozó, illetve fogyasztási szövetkezetek alakultak ki (SIMON S. 2007). Szabó kutatásai szerint leginkább olyan termékpályákon alakulnak ki szövetkezetek, ahol a legnagyobb a kiszolgáltatottság (SZABÓ G. G. 2011), így nem meglepő, hogy először a tejszektorban alakultak ki a szövetkezetek, a feldolgozás és értékesítés megszervezésére (SIMON S. 2007; GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005). A tejszövetkezetek tíz éves szerződéseket kötöttek a tejgazdákkal, amelyeket természetesen meg lehetett hosszabbítani. A tagság feltételei a következők voltak (SIMON S. 2007) – és nagyjából ma is ugyanezek:

- A termelők a saját szükségleteiken felüli teljes mennyiséget kötelesek voltak átadni a szövetkezetnek, azaz kizárólag a szövetkezetnek termelhettek. Szabó ehhez kapcsolódva megjegyzi, hogy ez a tagi fegyelmezettség mindenképpen szükséges lenne Magyarországon is egy jól működő rendszer fenntartásához (SZABÓ G. G. 2011). Az is igaz ugyanakkor, hogy az ilyen szigorú szerződésekhez nagy bizalom szükséges – Forgács szerint ez hazánkban szerencsére adott a szövetkezetek felé és a tagok között is (FORGÁCS CS. 2008), bár e kutatás a már tagsággal rendelkezőkkel foglalkozik, és nem a potenciális tagokkal. Véleményem szerint azonban hiteles kommunikációval és átlátható, valódi hasznokat nyújtó működéssel rá lehetne venni a magyar termelőket is ilyen fajta kötelezettségekre.
- A szövetkezeti tagok teljes és egyetemleges felelősséggel tartoztak a szövetkezeti vagyontárgyakért és a felvett hitelekért (SIMON S. 2007). Ez hathat ma a legijesztőbbben a magyarországi viszonyok közepette: például a Forgács által vizsgált Béke Szövetkezet jelentős eladósodottsága, hiteltartozásai (FORGÁCS CS. 2008) nem valószínű, hogy vonzóan hatnának a belépni készülőkre, ha korlátlan felelősséggel tartoznának a szövetkezeti hitelállományért. Meg kell jegyezni azonban, hogy a dán kulturális viszonyok közepette ez valószínűleg egészen más megítélés alá esik, különös tekintettel arra, hogy ezeket a hiteleket tíz évre a helyi takarékpénztárak

adták (SIMON S. 2007), és nem külföldi nagy pénzintézetek. E felelősségvállalás egyébként azt is magával vonja, hogy átlátható működés szükséges, és szükség van minden tag aktív és tudatos közreműködésére. Magyarországi alkalmazását e kötelezettségnek csak úgy tudom elképzelni, ha egy Károlyi Sándor-féle országos hitelszövetkezeti rendszer működne az országban, szoros együttműködésben az élelmiszer-vertikum szövetkezeteivel. Emellett szükség lenne a felelős hitelezés és az átgondolt hitelfelvétel kultúrájának meghonosítására is.

- A nyereség, illetve az esetleges veszteség az átadott áru mennyiségének arányában illette/terhelte a tagokat (SIMON S. 2007).

Másodikként a baconsertés-tartás és feldolgozás területén jelentek meg a szövetkezetek, egyrészt a tejszektorhoz való kapcsolódás (a megmaradt melléktermékek kiváló inputjai a sertéstartásnak), másrészt a kiszolgáltatottság megszüntetése, a tranzakciós költségek csökkentése hívták életre e szövetkezeteket (GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005; SIMON S. 2007; SZABÓ G. G. 2002, 2011). Kiválóan összehangolt működésük eredményeként igen hamar sikerült Anglia piacára betörni, és kihasználni a baconre irányuló túlkereslet adta lehetőségeket (GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005). A szövetkezeti mozgalom a kezdeti sikereken felbuzdulva gyorsan terjedt, és hamarosan a mezőgazdaság szinte minden szektorában megjelent. Sőt, később már az értékesítésre, valamint a támogató iparágakra is kiterjedt: szövetkezeti csomagolóüzemeket, gépgyárakat, konzervgyárakat hoztak létre. Ezek az úgynevezett másodlagos szövetkezetek (SIMON S. 2007). Találni példát erre a magyar történelemben is: a Hangya szövetkezet Tordas esetében az egyenkerítéseket például saját (másodlagos) szövetkezeti gyárában állította elő (WÜNSCHER F. 1943). A dán másodlagos szövetkezetek költségeik levonása után az árbevételt vagy az elsődleges szövetkezetnek, vagy közvetlenül a termelőknek fizették (SIMON S. 2007). Sokszor e szervezetek finanszírozták az érdekvédelmi szerveket, a szaktanácsadói hálózatot, az oktatás-továbbképzést, valamint a minőségellenőrzést.

E rendszer annyira jól működött, hogy a mai napig Dánia egyes élelmiszeripari szekcióiban szinte száz százalékos piaci részesedéssel bírnak a szövetkezetek (nem meglepő, hogy ilyen a sertésvágás és a tejfeldolgozás). Sőt, a világ vezető élelmiszeripari vállalatainak is erős vetélytársai az olyan szövetkezeti társulások, mint a dán-svéd MD-ARLA (SZEREMLEY B. 2005a). A legnagyobb előnye a dán feldolgozó szövetkezeteknek mégis az, hogy az ágazatban itt realizálódó legmagasabb profit a gazdák kezében marad, amelyet visszaforgathatnak különböző fejlesztésekre is.

Dániában, bár nincs agrárkamara, mégis megfelelő összhang van a kormányzat és a gazdálkodók között, mégpedig a dán mezőgazdasági tanács közvetítő munkája nyomán (SZEREMLEY B. 2005a). Ez egy olyan csúcsszervezet, amely gyakorlatilag az egész dán mezőgazdaságot és élelmiszeripart lefedi, tagjai a nagy szövetkezeti üzemek, farmerszövetségek, regionális küldöttek és más mezőgazdasági szerveződések soraiból kerülnek ki. Feladata, hogy a bonyolult kormányzati intézkedéseket, törvényeket a farmerek egyszerű, gyakorlatias elvárásainak megfeleltessék, tájékoztassák a gazdákat a változásokról, elvárásokról.

Dániában az évek során sikerült egy olyan alulról szerveződő szövetkezeti rendszert létrehozni, amely az egyes termelők érdekeit védelmezi, ugyanakkor erős pozícióval rendelkezik mind a hazai, mind a nemzetközi piacon. Ráadásul politikai és kormányzati támogatást élveznek, érdekképviselőik pedig az egész ország mezőgazdaságának irányítására befolyással bír (SZEREMLEY B. 2005a).

	Dánia	Olaszország
Szerveződés módja	Spontán, közös előnyök eléréséhez	Ideológiai: katolikus és szocialista szövetkezetek
Szerveződés iránya	Bottom-up, önszerveződés útján	Top-down, a Földreform Ügynökség hozta létre őket
Specializáció	Termékpályás, egy adott termékfeleséghez kötődő	Diverzifikált, több termék: kertészet, gabona, stb.
Minőség-ellenőrzés	Szigorú, nagyon komolyan alkalmazzák	Célkitűzés, de a megvalósítás gondokba ütközik
Piaci erő	Terméktől függően akár 98-100%-os piaci részesedés	Kisebb piaci részesedés, inkább helyi piacon jelentős
Vidékfejlesztési célok	Közvetetten, a gazdák jólétének növekedése nyomán	A szövetkezet céljai között szerepelnek, a részvétel változó és néha gondokkal küzd a megvalósítás
Kapcsolat a kormányzattal	Szövetkezetek küldötteiből álló tanács jól működő közvetítése	Földreform Ügynökség, hivatali jellegű kapcsolat

1. tábla: A dán és az olasz szövetkezetek főbb jellemzőinek összehasonlítása

Forrás: Saját szerkesztés SZABÓ G. G. 2011; SZEREMLEY B. 2005a; GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005; SIMON S. 2007; OSTI, G. 1997 alapján

III. A hazai szövetkezetek múltja, jelene, és jövőbeni lehetőségei

III.1. A Hangya múltbéli példája

III.1.1. A Hangya létrejötte, működése, céljai

A Hangya Értékesítő, Beszerző és Fogyasztási Szövetkezet tulajdonképpen egy felülről, kormányzati szintről kezdeményezett szövetkezeti központ létrehozásával indult 1898-ban. Célja az volt, hogy az ország minél több szövetkezete csatlakozzon ehhez a központhoz, így országosan és nemzetközileg is egy erős alkupozícióval rendelkező, a nemzetközi tőkével versenyző, az egyéni termelők érdekeit szem előtt tartó szövetkezet jöjjön létre, s az minél teljesebb vertikális integrációt valósítson meg (SZEREMLEY B. 1998; HANGYA 1923).

Fő távlati célként a szervezett agrárértékesítés létrehozását és működtetést tűzték ki, emellett azonban sok más, támogató funkciót is elláttak. Ez egyrészt azért alakult így, mert a működés kezdetén a legegyszerűbb a fogyasztási szövetkezeti működés megszervezése volt, amit aztán követett a beszerzési és az (agrár)értékesítési rendszer is. Másrészt később a minél több szektort átfogó, diverzifikált működés is bekerült a célok közé: a dán másodlagos szövetkezeti rendszerhez hasonlóan több támogató iparág termelésében is részt vett a Hangya saját tulajdonú gyáregységeivel (SIMON S. 2007; WÜNSCHER F. 1943; SZEREMLEY B. 1998; SIMON I. 1990). Harmadrészt (és e dolgozat szempontjából ez a legfontosabb) a kezdeti gazdasági megfontolások igen hamar kiegészültek társadalmi célokkal is, ezért olyan mezőgazdasági működés létrehozása vált céllá, mely önellátásra képes, és emellett képes olyan közjavak létrehozására és fenntartására, mint a vidéki jólét, a helyi közösségek jó működése, a közegészségügy, stb. (WÜNSCHER F. 1943). Ennek a komplex, gazdasági-társadalmi szemléletnek a gyakorlati szemléltetésére és modellezésére a Hangya központ 1938-1939-től kezdődően létrehozta – dán mintára – mintafaluját Tordason, amely a Balogh Elemér Szövetkezeti Mintafalu nevet kapta a korábbi Hangya-elnök után. A szervezett agrárértékesítés létrehozása mellett Wünscher az alábbiak szerint érvelt:

Legalapvetőbb és legfontosabb, hogy meg kellett akadályozni a túltermelést, mert az akkori tapasztalatok szerint 10 százalékos felesleg akár 40–50 százalékkal is lejjebb vihetné a fogyasztói árakat (WÜNSCHER F. 1940). A kínálat szabályozására adódó legtermészetesebb módszer a bevethető területek méretének terményenkénti korlátozása. E módszer csak úgy valósítható meg, ha a szövetkezet ösztönzi ezeknek a javaslatoknak a betartását: például

annak biztosít beszállítási lehetőséget, aki az adott termék előállítására szövetkezeti engedéllyel rendelkezik, vagy a minőségvizsgálat alkalmával ellenőrzik a vetést is, stb. Természetes, hogy évenként és gazdálkodónként változik a termésátlag, ez azonban az akkori tapasztalatok szerint nem okozott akkora ingadozást, hogy nyomott árak kialakulásához vezetett volna. Emellett a terményfelesleget – amely a teljes volumenhez viszonyítva csekély mennyiségnek tekinthető – a szövetkezet felvásárolta, és emiatt sem csökkentek az árak túlzottan alacsony szintre (WÜNSCHER F. 1940). Az importáru fenyegetését pedig a jól összehangolt szövetkezeti munkából következő méretgazdaságossággal ki lehet védeni, hiszen lehetőség van nemzetközileg is versenyképes árak fenntartására – akárcsak a korabeli Dánia esetében, amely ország szövetkezetei által előállított bacon nemcsak saját országuk, hanem Anglia piacait is meghódította (GUTIÉRREZ, A. C. M. ET AL. 2005; SIMON S. 2007)

Minden termelő – de főleg a kistermelő – számára fontos a tőkeellátottság – mind a pénztőke, mind a reáltőke terén (WÜNSCHER F. 1940). Ez azt jelenti, hogy a gazda számára megfelelő ösztőke álljon rendelkezésre ahhoz, hogy képes legyen olyan mennyiséget megtermelni, amely a szövetkezet szempontjából átvehetőnek számít. A pénztőke terén ez azt jelenti, hogy a termelő előre tudja, milyen áron veszi át a szövetkezet a terményt, ahogy azt is, hogy mikor fog a rendelkezésére állni az adott pénzösszeg. Így sokkal biztosabb alapokon álló üzleti tervet fog tudni készíteni. Szükséges azonban, hogy megfelelő reáltőke is rendelkezésre álljon: a különböző gazdasági épületek, gépek megléte is nagyban befolyásolja a kistermelők helyzetét. Emiatt szükség van olyan szövetkezeti épületekre, melyeket a termelők használni tudnak például a nem azonnali értékesítés vagy feldolgozás céljából való tárolás esetén; illetve gépekre, amelyeket a szövetkezeti tagok közösen tudnak használni (WÜNSCHER F. 1940). Erre jól működő példa látható Franciaországban, ahol a szövetkezetek révén a tagok használhatják a közös tulajdonú gépeket, műtrágyázási, növényvédelmi tanácsadást kérhetnek, stb. (SIMON S. 2007; GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005).

A minőség egységes szinten tartása végett a minőségbiztosítás kérdését kell megvizsgálni. Minden szövetkezet számára, akár nyugat-európai, akár magyarországi, kiemelkedően fontos, hogy az értékesítő (és feldolgozó) szervezet mindig magas minőségű áruhoz jusson, hiszen így érheti csak el a piaci bizalmat. Ezért nélkülözhetetlen a minőségbiztosítás, amely képes számos tag különböző tevékenységének outputját állandó, magas minőségen tartani (WÜNSCHER F. 1940; OSTI, G. 1997; SZEREMLEY B. 2005a). A szövetkezetek esetében ezt szervezeten belül meg lehet oldani az átvétel során, de helyszíni szemlékkel is folyamatosan figyelemmel lehet kísérni az áru minőségét.

Az árbiztosítás, amely kulcsfogalom lehet a kiszolgáltató kistermelők megnyerése során, a következő szempontok szerint kell, hogy működjön (WÜNSCHER F. 1940):

- a termelőnek a termelési költségei és befektetett munkája egyenértékének mindenkor biztosítása;
- lehetőleg egyenletes ár biztosítása, melynek mértékét a termelő már a termelési időszak elején tudja;
- a végső fogyasztói árak versenyképes szinten tartása.

A fentiek elérésének érdekében szükséges a tranzakciós költségek radikális csökkentése (SZABÓ G. G. 2002), vagyis, hogy az ellátási lánc a lehető leghatékonyabban, alacsony költségekkel működjék. Nagyon figyelni kell arra, hogy a piaci versenyt torzító hatás ne lépjen fel – ahogy az gyanúként felmerült Dánia és Hollandia esetében – ezért rendkívül figyelni kell az egyes termelők önállóságára és egymás közötti ésszerű versengésükre (WÜNSCHER F. 1940; SZABÓ G. G. 2011).

A felismert kihívások, amelyek megoldására a Hangya központ 1898-ban létrejött, a következők voltak:

- 1) Felismerték, hogy a versenyképesség fenntartásához és egyáltalán az önállósághoz szükség van a gazdák oktatására, továbbképzésére, közösségek szervezésére, melyek felkészítik a szétzilált és eladósodott gazdatársadalmat a szabadpiac okozta kihívásokkal szembeni védekezésre. E célt elérendő, létrehozták a Magyar Gazdaszövetséget, és a sajtón keresztül is próbálták a társadalmat oktatni (pl. Szövetkezés című folyóirat) (HANGYA, 1923; NÉMETH, I. é. n.).
- 2) Az uzsorások okozta hitelcsapdával szemben csak úgy lehetett védekezni, hogy helyi összefogás nyomán hitelszövetkezetek alakultak, amelyek tisztességes és méltányos feltételekkel adtak hitelt a kiszolgáltatott gazdáknak is. Ezt a feladatot kezdetben a Hazai Szövetkezetek Központi Hitelintézete, később pedig az Országos Központi Hitelszövetkezet látta el. Szabó véleménye szerint egy ehhez hasonló rendszer ma is a megoldás lenne (SZABÓ G. G. 2011), ez a III. 3. fejezetben kerül részletezésre.
- 3) A kiskereskedői szektor az ellátási láncban keletkezett profit nagy hányadát birtokolta a termelőkkel szemben. Ez egyrészt méltánytalanul alacsony jövedelmet juttatott vissza a gazdáknak, másrészt a fogyasztói árakat is magas szinten tartotta – ezt nevezi a korabeli irodalom áruuzsorának (HANGYA, 1923; NÉMETH, I. é. n.). Ennek a kivédésére a Hangya Szövetkezeti Központ szövetkezeti boltok megnyitásával és koordinálásával kezdett foglalkozni. A kiskereskedelmi láncok egyértelmű uralma jellemzi ma is az élelmiszer-kereskedelmet, e szereplők irányítják az ellátási láncot, és a haszon nagy része náluk realizálódik (SZABÓ G. G. 2011). Ezért most is az egyik

legfontosabb cél a szövetkezetek élelmiszer-kiskereskedelmi részesedésének a növelése (SZEREMLEY B. 2005b).

- 4) Végül szükségessé vált egy saját biztosítótársaság létrehozása, mert a piacon tevékenykedő biztosítók sokszor visszaéltek erejükkel, nehéz vagy lehetetlen helyzetbe hozva a gazdákat. Erre a célra jött létre a Gazdák Biztosító Szövetkezete (HANGYA 1923; NÉMETH I. É. N.). Fontos azonban megjegyezni, hogy e szervezetek és feladatok nem mindegyike tartozott közvetlenül a Hangya hatáskörébe, viszont szoros és alapos együttműködés állt fenn a különböző területen működő szövetkezetek között. Nyugat-Európában már régóta működnek a hitelszövetkezetek mellett/velük együtt szövetkezeti biztosítótársaságok (GUTIÉRREZ, A. C. M. ET AL. 2005; SIMON S. 2007), és véleményem szerint itthon is újra létre kellene hozni hitelszövetkezeteket, a tevékenységi körükbe pedig a biztosítást is bele kellene integrálni.

A Hangya Szövetkezeti Központ 1898-ban jött létre gróf Károlyi Sándor támogatásából Budapesten a vidéki szövetkezetek gyűjtőszervezeteként (PALÁDI ZS. É. N.), a fent ismertetett elvek mentén. A kis- és közepes gazdák támogatása volt az elsődleges cél, mert Amerika bekapcsolódása a nemzetközi kereskedelembe (mely leginkább a gabona és kukorica árát vitte le olyan szintre, hogy Magyarországon nem térült meg a termelés költsége), valamint a szabad gazdasági verseny és a nagyvállalatok megjelenése kiszolgáltatottá tették a magyar termelőket. A XIX. századi kormányok bíztak a piaci önszabályozásban, ezért a lehető legkevesebb mértékben alkalmaztak állami közbeavatkozást (HANGYA, 1923). Emiatt létrejött és megerősödött az ipari nagytőke Magyarországon is, amely tönkretette a középbirtokos osztályt¹. A fentebb említett uzsorások pedig kihasználták a tisztességes hitelintézetek hiányát, és pénzügyileg tönkretették a gazdák egy jelentős részét.

Az 1898-ban létrehozott Hangya Szövetkezeti Központ az 1910-es évekre érte el valódi gazdasági erejét, a trianoni diktátum előtt tagjainak száma majdnem 700.000 volt (SIMON I. 1990; HANGYA, 1923). 1920-ban, a trianoni békeszerződés következtében a legértékesebb szövetkezetek nagy része elveszett, azonban a taglétszám majdnem 60%-a az ország területén maradt. 1922-re a Hangya központ szinte teljesen kiheverte a csapást, és több tagot számlált, mint Trianon előtt. Az 1930-as évek derekára, a világgazdasági válság elnyúló hatásának is köszönhetően a szervezet válságba került, és gyenge hatékonysággal működött. Az 1940-es évekre azonban az új vezetés Wünscher Frigyessel az élen racionalizálta a működést, felülvizsgálta a tagsági rendszert, és sikeres nagyvállalattá tette a Hangyát, ráadásul a revízió

¹Az 1870-es állapotokhoz képest 1900-ra majdnem a felére csökkent a magyar középbirtokosság kezében lévő földterületek összterülete.

során visszacsatolt területekkel együtt újra nőtt a tagszövetkezetek száma (PALÁDI ZS. é. n.). A második világháború vetett véget a fejlődésnek, mert hadiüzemmé nyilvánították a Hangyát, az irányítást átvették. A végső felszámolást pedig a szocialista államhatalom fejezte be a téjesítés megvalósításával (SIMON I. 1990).

Gróf Károlyi Sándor és társai a szövetkezeti központ létrehozásával a közepes és kisközségek nehéz helyzetén kívántak segíteni. Bár Gutiérrez és társai e felülről szerveződő, ideológiai alapon létrehozott központot nem tartják igazán megfelelőnek szemben a spontán módon, alulról szerveződve kialakult központokkal (GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005), Szeremley úgy vélekedik, hogy e kiszolgáltatott helyzetben naivitás lett volna a magyar közepes- és kisközségek önszerveződésére várni (SZEREMLEY B. 1998). Meg kell azonban jegyezni, hogy már sok helyi kisközség működött az országban, és a központ létrehozásával csak ezeknek a pontszerűen elhelyezkedő szervezeteknek az egyesítése volt a cél, hogy így országosan is jelentős piaci erő jöjjön létre (HANGYA, 1923). Fontos volt, hogy komplex integráció valósuljon meg: először fogyasztási szövetkezet, amely a sok kis mennyiséget összegezve kedvezőbb árakat tudott elérni a piacon, ami a későbbiekben a sikerek nyomán beszerző- és értékesítési agrárszövetkezeti működéssel is kiegészült. E főbb funkciók támogatására a hitelszövetkezetek, majd később, a támogató iparágakban a dániaihoz hasonló, másodlagos szövetkezetek is létrejöttek (HANGYA, 1923; SIMON S. 2007). Eredményképpen sok különböző termékpályát teljesen átfogó integráció valósult meg, amely koordinálta a termelést, a feldolgozást, az értékesítést és a beszerzést, a jövedelem nagy részét pedig a keletkezés helyén visszaforgatta.

Wünscher véleménye szerint a XIX. század végi, XX. század eleji szövetkezeti munka Magyarországon a külföldi mintáktól eltérően épült (WÜNSCHER F. 1940, 1943), igaz, ő elsősorban a dán és a holland, termékpályás szövetkezeti rendszert vette alapul. Véleményem szerint a legmarkánsabb különbség nem ott mutatkozik, hogy a gutiérrezi csoportosítás szerint az általában felülről szerveződő, ideológiai-kölcsönösségi létrehozási módszerhez áll közelebb (GUTIÉRREZ et al. 2005), mint például Olaszország esete. Szerintem egyrészt abban tér el a Hangya nyugati társaitól, hogy ott sokszor a piaci pozíció javítása, míg nálunk az önvédelem hozta létre a szövetkezeteket. Másrészt abban különbözik a legjobban nyugati társaitól – bár ezt Wünscher egyértelműen nem mondja ki, mégis található erre utalás Tordással foglalkozó könyvében (WÜNSCHER F. 1943) – hogy a helyi gazdálkodói közösségek és általában a vidéki életforma fejlesztését, mai szóval a *vidékfejlesztést* is céljaik közé vették. Valószínűleg úgy vélték, hogy a versenyképes mezőgazdaság mögött fejlett vidék kell, hogy álljon gazdaságilag, társadalmilag, infrastrukturálisan, egészségügyileg, kulturálisan egyaránt. A legjobb pedig, ha ez önszerveződés útján, helyileg önfenntartó módon működik, azt viszont

belátták, hogy a kezdeti nehézségekhez *tettlegetes* központi támogatásra van szükség (WÜNSCHER F. 1943). Ennek szemléltetésére létesült Tordason a mintafalu, melynek részletezése a III.1.2. fejezetben található.

E vélekedés valószínűleg ma is megállná a helyét, hiszen a területek elaprózódott mivolta, a duális birtokszerkezet, a korlátozott hitellehetőségek kiszolgáltatottá teszik a mezőgazdasági termelők nagy részét, és rendkívül ártalmasak a családi gazdaságoknak, melyek egyébként Nyugat-Európában az életképes mezőgazdaság biztosítói (SZABÓ G. G. 2011). Éppen ezért a nagytermelőkön kívül a magyar termelőknek a globális piaci versenyben esélyük sincsen (BALOGH E. 1998), az élelmiszer-gazdaságot leginkább a magyar és nemzetközi nagyvállalatok irányítják.

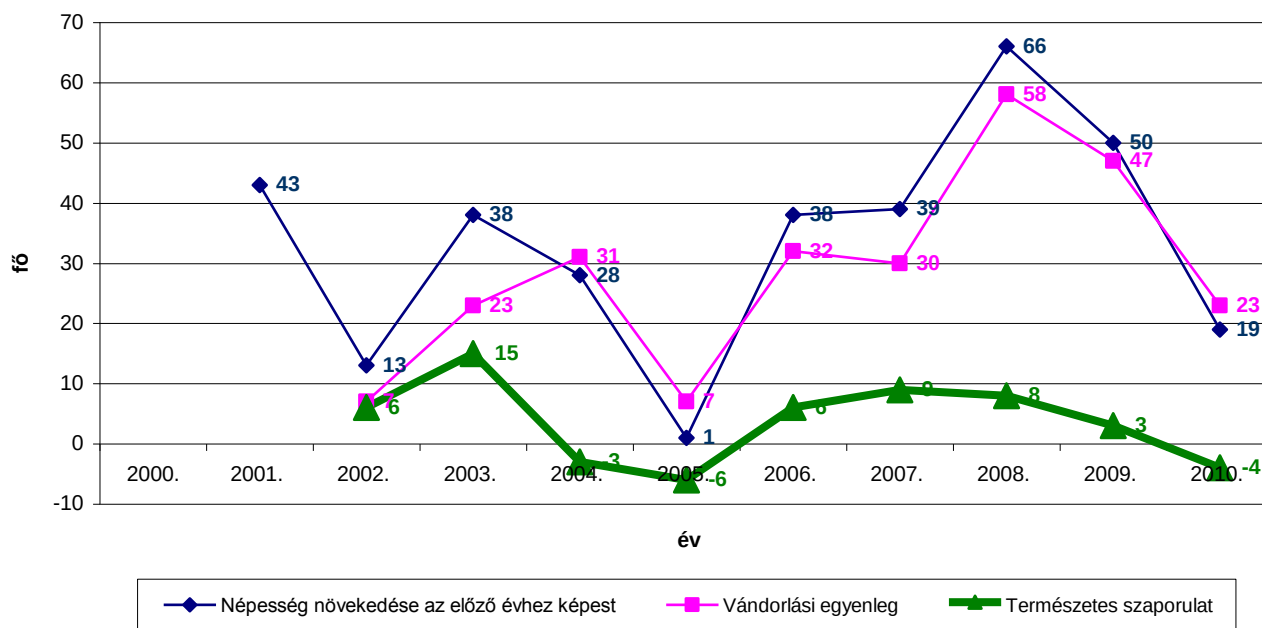
III.1.2. Vidékfejlesztés a XX. század derekán: Tordas szövetkezeti mintafalu

Tordas falu Fejér megyében, Martonvásártól 4 km-re helyezkedik el, a Szent László-patak mellett. A település az Ercsi kistérséghez, illetve a Völgy Vidék Helyi Vidékfejlesztési Közösség illetőségi területéhez tartozik. Területe 16,76 km², népessége 1943-ban 1205 fő volt, 2009-ben: népessége 2082 fő, népsűrűsége 124,22 fő/km².

Tordas közel helyezkedik el az M7-es autópályához és a Budapest–Székesfehérvár vasúti fővonalhoz. Közlekedés szempontjából fekvése tehát előnyös, nem periférikus. Sok más tényező mellett ez is közrejátszhat a falu népességszámának növekvő tendenciájában. Ez mindenképpen pozitív jelenség, hiszen manapság sok, főleg hátrányos kistérségben negatív népesedési mérleg jellemző (BÁLINT J. – JUHÁSZ M. 2009). Érdekes, hogy a népességszám a KSH adatbázisában rendelkezésre álló 1988-as évi adatoktól kezdődően folyamatosan növekvő. Az 1.sz. ábra azt vizsgálja, hogy 2000 és 2010 között e növekményért milyen mértékben felelős a bevándorlás, és milyen mértékben a népességszaporulat. A bevándorlás oka valószínűleg a dezurbanizáció lehet, vagyis mind Budapest, mind Székesfehérvár közelsége és könnyű megközelíthetősége vonzerőt jelent a vidéki nyugalmat kereső városiaknak. Ugyanakkor ez oka lehet az elvándorlásnak is, hiszen a szülőhelyhez közel is élhet az elvándorló városi életet anélkül, hogy naponta ingáznia kellene.

A mintafalunak otthont adó település kiválasztásakor is a fent említettekhez hasonló érvek merültek fel Tordas mellett. A cél az volt, hogy falusi jellegű, Budapest vonzáskörébe nem tartozó településen jöjjön létre a mintafalu, ugyanakkor fontos volt, hogy jó közlekedési kapcsolatban álljon a Hangya központnak otthont adó fővárossal (WÜNSCHER F. 1943). Emellett az is lényeges szempont volt, hogy életképes helyi közösséggel, kultúrával, és

valamennyire működő helyi gazdasággal rendelkezzen – ez Tordas esetében mind adott volt, ahogy a kedvező földrajzi jellemzők is.

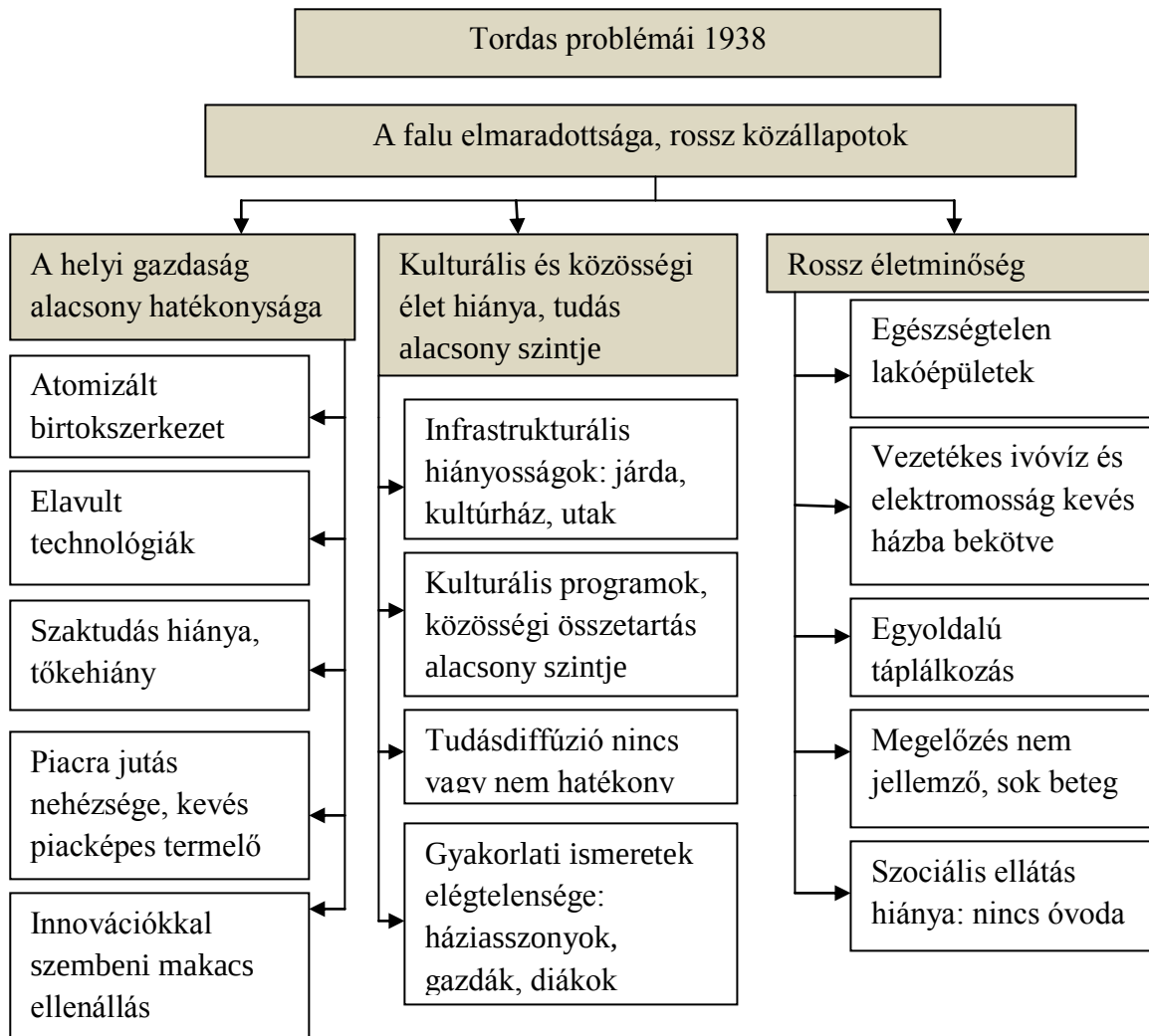
1. ábra: **Tordas népesedése: természetes szaporulat és vándorlás az állandó lakosok körében, 2000-2010 (fő)**

Forrás: KSH T-STAR, 2012

Tordas 1939-re felmerült problémáit a könnyebb átláthatóság kedvéért Wünscher alapján a következők szerint lehet felosztani (WÜNSCHER F. 1943) (problémafa: 2. ábra):

- 1) Általános települési problémák és kihívások, mint az utak, járdák állapota és megléte, a fásítás kérdése, a falukép összessége és az ivóvízellátás.
- 2) A népjóléti feladatok között az egészségügyi helyzet és a szociális ellátás javítása, a helyi közösség összetartásának fejlesztése található meg.
- 3) Oktatási és kulturális teendők: kifejezetten fontosnak tartották a helyi gazdák továbbképzésének a megszervezését, illetve az új generációk tudásának a megalapozását, elmélyítését. Ezen kívül a Gazdakör fejlesztése és kultúrház létrehozása szerepelt a megoldandó feladatok listáján.
- 4) A gyengén teljesítő helyi gazdaság átalakítása volt a legfontosabb feladat. Az akkori vélekedés szerint ugyanis akkor van értelme a helyi fejlesztéseknek, ha azt a közösség/település gazdaságilag fenn tudja tartani, tovább képes fejleszteni. Ezért elsődleges feladat a tordasi gazdaság fejlesztése volt, mégpedig egy szövetkezeti mintagazdaság létrehozásával, amely egyben a szövetkezet helyi bázisát is jelenti. Ez azért vált szükségessé, mert az elaprózódott birtokszerkezet, a szaktudás, vállalkozói kedv és forrás hiánya miatt a helyi mezőgazdaság versenyhátrányba került. Kevés

méretgazdaságosan működő, piacképes termelő volt jelen, az újításokkal szemben pedig minden téren makacs ellenállás mutatkozott. (WÜNSCHER F. 1943).

2. ábra: Tordas község problémafája 1938-ban, a mintafaluvá alakítás elkezdésekor

Forrás: Saját szerkesztés WÜNSCHER F. 1943 alapján

Felmerülhet a kérdés: e problémák, feladatok mennyire aktuálisak ma? Magyarország több, jellemzően hátrányos helyzetű, elmaradott térségében ilyen és ennél sokkal nagyobb problémák állnak fenn (BÁLINT J. et al 2009). Sok helyen a népesség erőteljesen elöregedő – egyrészt a születések alacsony száma, másrészt a fiatalok és a magasán képzettek elvándorlása miatt. E jelenségért alapvetően a helyi gazdaság hiánya a felelős, amely minden egyéb területen – közösségek, turizmus, falukép, stb. – érezteti hatását. Szerencsére Tordas, a maga növekvő-stagnáló népességével nem tartozik e térségek közé.

A fenti csoportosítás mentén haladva, a kevésbé átfogó feladatoktól indulva elsőként az utak 1939-es állapota kerül bemutatásra. A Martonvásáron áthaladó balatoni főúttól egy 4 km-es bekötőút vezet Tordasra, állapota akkor nagyon leromlott volt: csak lassú közlekedésre volt alkalmas. Esőben sarassá vált, száraz időben pedig (fasor hiányában) óriási por keletkezett. Emellett a falu belterületén elhelyezkedő dűlőutak esetében gond volt, hogy az erősebb esőzésekkel járhatatlanná váltak a vízmosások miatt. Tordason belül nem volt járda, csak kezdetleges, a helyiek által fővennyel beszórt „ösvényszakaszok” (WÜNSCHER F. 1943). E probléma, bár marginálisnak tűnik, komoly befolyással bírt a közösségi életre: esős időben az emberek nem akartak a házaikból kimozdulni, és ha tehették, nem is mozdultak ki. Ezen feltétlenül segíteni kellett, mert felismerték, hogy ez a fajta inaktivitás – melyet egy látszólag jelentéktelen tényező okoz – árt a közösségnek (WÜNSCHER F. 1943).

A Hangya szövetkezet 1938-1939-ben kezdett tordasi munkája során – az első problémakörön belül – makadámúttá javította fel a bekötőút teljes 4 km-es hosszát, ami így alkalmassá vált minden időjárási körülmények közötti használatra, és komoly teherforgalom lebonyolítására is (WÜNSCHER F. 1943). A szállítási körülmények javítását sikerült ezzel elérni, ami igencsak fontosnak bizonyult a hagyományos szövetkezeti tevékenységek során – áruszállítás, beszerzés, munkagépek közlekedése a távolabbi földekre, stb. A községi dűlőutak javítására felmerült a sorfásítás ötlete, amely annyira hatékonynak bizonyult, hogy nem csak ezek, hanem a bekötőút mellé és nagyobb, üresen álló közterületekre is fákat ültettek. Szempont volt ugyanakkor, hogy ha lehet, az esztétikai funkción túl gazdasági haszna is legyen a sorfásításnak, ezért haszonfaként diót ültettek mindenhová (WÜNSCHER F. 1943), a termést értékesítették, a bevétellel pedig a helyi lakosságra kivetett pótlódó mértékét csökkentették. A haszonfa jó kezdeményezésnek tűnik, azonban nem tartom alkalmazhatónak a diót a mai viszonyok között. Egyrészt, mert az azóta jelentősen megnövekedett forgalom okozta por és légszennyezés rontaná a termésminőséget másrészt a termés beérésekor a gyümölcsök lehullva negatívan befolyásolnák a közlekedésbiztonságot. Szerintem gyorsan növvő energiafa, mint az akác vagy a szürke nyár lenne ideális ma, hiszen több célra is felhasználható (bútorgyártás, fűtés, stb.), hamar növekszik, és nincs befolyással a közlekedésre. Akác esetében azonban óvatosan kell eljárni, nehogy invazív volta felborítsa a helyi ökológiai rendszert – ebből a szempontból előnyösebb a szürke nyár.

A sorfásításban a leginkább figyelemre méltó, hogy a facsemetéket helyben nevelték. Az évek óta alacsony kihasználtsággal működő tordasi faiskola bevonásával erre kiváló lehetőség adódott, amellett, hogy a faiskolát is fellendítette. Szerintem ez a sorfásítási akció példaértékű lehet ma is, mert a folyamat teljesen helyben játszódott le, külső érdekeltség bevonása nélkül: Tordason kezdődött a csemeték nevelésével, és itt is végződött a termények betakarításával és

a bevételek visszaforgatásával (miközben a fák az eróziótól, a portól és a sártól is védtek). E szemlélet miatt példája lehet ez ma is a hatékony, komplex megközelítésű helyi önszerveződésnek. Igaz, akkor volt „külső” segítség.

Egészen nyilvánvaló volt, hogy nincs elég pénz arra, hogy az egész faluban kiépülhessen a járda (WÜNSCHER F. 1943). Szükség volt azonban a főutcában a községházához és a készülő kultúrházhoz a járda kiépítése, hogy a lakosok legalább azon a környéken el tudjanak jutni ezekbe az intézményekbe rossz időben is. Ennek eredményeképpen 965 méter hosszan elkészült a járda, amelyhez a sódert azok a telektulajdonosok adták, akik előtt a járda elhaladt. Ez a lakosságnak sem volt túl nagy teher, viszont az építkezést lényegesen olcsóbbá tette. Ennek a majdnem 1 kilométeres szakasznak a kiépítése nyilván semmire sem volt elég a teljes potenciális „járdahálózat” képest, de nem is ez volt a lényege. A fő megfontolás tulajdonképpen a példaadás volt, leginkább a sóder egyéni biztosítása terén. Arra kívánták felhívni a figyelmet, hogy ha mindenki csak egy kicsit ad hozzá a saját vagyonából a közös cél eléréséhez, az sokkal gyorsabban, hatékonyabban fog végbemenni, miközben közösségfejlesztő erővel is bír – egyrészt a közös munka miatt, másrészt, tevékenységtől függően olyan hatások révén, mint a járda esetében a közösségi rendezvényekre való könnyebb eljutás (WÜNSCHER F. 1943). Tulajdonképpen ez a korabeli szemlélet ma is kiemelt fontosságú gyakorlat kellene, hogy legyen a vidékfejlesztésben: a közösségfejlesztés, a „bottom-up” elve, az összefogás és a helyi identitástudat fel kellene, hogy értékelődjön. Fontosnak tartom, hogy a fentiekhez hasonlóan olyan fejlesztések szülessenek a jövőben, amelyek a helyiek aktív részvételével valósulnak meg.

A fásítással, az utak javításával és a járdaépítéssel sokat fejlődött a falukép, azonban még mindig sok esztétikai kivetnivaló adódott, így például a kerítések rossz állapota és összevisszasága, az előkertek gazossága, a közterek sivársága. A kerítések egységesítését úgy oldották meg, hogy a Hangya szövetkezeti gyárában (hasonlóan a nyugati másodlagos szövetkezeti üzemekhez [SIMON S. 2007]) készítették a szükséges drótfonatot (WÜNSCHER F. 1943). Az előkertek rendezettebbé, szebbé tételére nagyon egyszerű megoldás született: virágoskert-versenyt hirdettek, a legszebb kerteket (és udvarokat) pedig jutalommal illették. Ezen intézkedésekkel sikerült a házak utcai felét megszépíteni, ezzel a falukép is sokat javult. Úgy vélem, főleg az előkertek virágosítási versenye nem pénz, hanem elkötelezettség kérdése. Ma vidéken az önkormányzatoknak csak az ösztönzést kellene végeznie – és nem feltétlenül pénzzal, de kisebb összegben akár még az is megfelelhet – a lényegi munkát a motivált lakosok elvégeznék, ami csekély pénzbefektetéssel jár, de igényli a munkát. Eredményét tekintve pedig nagyon pozitívan hat a szépérzékre a falukép javításán keresztül.

A 2) pont szerinti népjóléti feladatok között legfontosabb a csecsemőhalálozások csökkentése és a megelőzésre koncentráló egészségvédelem volt. A felelőssé a lakhatási körülményeket tették: a jó minőségű ivóvíz hiánya, a rossz nyílászárók, a nedves, sötét helyiségek rossz hatással voltak a közegészségügyre. Ezért típusházakat terveztek, amelyek megfeleltek a kor igényeinek, vagyis szellősek, világosak voltak, és minden új építésű épületbe bevezették az ivóvizet (WÜNSCHER F. 1943).

Összhangban a szövetkezeti alapelvekkel (SZABÓ G. G. 2011; RÉTI M. 2002), a Hangya szövetkezet a képzést, oktatást is prioritásként kezelte, nemcsak a gazdák, hanem a háziasszonyok tekintetében is (WÜNSCHER F. 1943). Erre azért volt szükség, mert több egészségügyi problémát az egyoldalú táplálkozás és a rossz higiéniai viszonyok okozták. A háziasszonyok képzésével a változatos táplálkozás, a korszerű higiéniai követelmények, a helyes gyermeknevelés, a praktikus házvezetés ismereteit kívánták szervezett keretek között átadni: e célból működött a Gazdasszonyképző Otthon Rákosszentmihályon. A helyi nőtársadalom összefogására létrejött az Asszonyliga tordasi szervezete is, amely társadalmi céljai mellett gazdasági előnyökhöz is vezetett: fogyasztási szövetkezetként működve az egyes igényeket összesítve, tömegesen szereztek be háztartási kellékeket.

A bekötőút mellett helyezkedett el a cigánysor Tordason. A Hangya helyi vezetése úgy döntött, hogy a rossz lakhatási körülmények okozta közegészségügyi fenyegetés és a falukép nagymértékű rontása miatt áttelepítik az itt lakó roma kisebbséget Bicskére (WÜNSCHER F. 1943). Ezért a vármegyével közösen ingatlant vásároltak Bicskén, melyet átalakítottak és felújítottak. Ide költöztették át a romákat, a cigánysort pedig felszámolták. A megemlítése ennek az intézkedésnek azért fontos, mert mai alkalmazása ilyen formában teljesen elképzelhetetlen, hiszen nem lehet senkit sem a szülőföldjének elhagyására kényszeríteni. Alkalmazhatóságát szerintem csak önkéntes alapon, jobb körülmények közötti lakások/házak felkínálásával lehetséges.

Létrehoztak egy napközi otthont és egy egészségházat is, e kettőnek pedig egy közös, új épületet emeltek (WÜNSCHER F. 1943), amely még ma is áll. A háziasszonyok beadhatták gyermekeiket a napközi otthonba, ahol egy óvónő foglalkozott velük, így lehetőségük nyílt az otthoni teendők hatékonyabb és gyorsabb elintézésére, esetleg sok munkával járó időszakokban be tudtak kapcsolódni a mezőgazdasági munkákba. Ez nagy könnyebbséget jelentett a tordasi anyáknak, mert pár év alatt igen népszerű lett az intézmény, miközben a ház körüli teendők könnyebben elvégezhetővé váltak, a mezőgazdaság pedig valamelyest termelékenyebb lett a nők bekapcsolódása révén. Az egészségházban pedig szakszerű tanácsokkal látták el a fiatal anyákat arra vonatkozóan, hogy bánjanak újszülöttükkel; életmódtanácsokkal segítették az egészség megőrzését mind a gyermekek, mind a felnőttek

esetében. Ezen kívül a hét minden napján biztosítva volt az alapellátás, komolyabb kezelést igénylő esetekben heti kétszer háziorvosi rendelés volt elérhető.

1990-ben már a 3-6 éves korú gyermekek 81%-a járt óvodába (EURYBASE, 2010), a férőhelyek és az óvodák száma pedig nem csökkent jelentősen, sok helyen növekedett, miközben az élve születések száma évről évre csökken (KSH.HU, 2012). Óvoda pedig szinte minden településen van. Ez azt jelenti, hogy a gyermekek egyre nagyobb arányban részesülnek óvodai ellátásban. A szülők – főleg az anyukák – pedig több szabadidővel rendelkeznek, mint a tordasi édesanyák az 1930-as években. Kulcsfontosságúnak tartom az óvodai ellátást, egyrészt a nagyobb szülői szabadság szempontjából (amely gazdasági aktivitásban is megjelenik), másrészt a gyerekek egészséges közösségi fejlődése szempontjából is. Lényeges a férőhelyek fenntartása és szükség esetén a bővítése is, lehetőség szerint minden településen.

A megelőzés hangsúlyozása ma is fontos lenne, nemcsak helyi, hanem országos szinten is, hiszen olcsóbb és egyszerűbb is, mint a kezelés. Az egészségügy gondjai miatt azonban nincs kellően hangsúlyozva ennek a fontossága. A fejlődés irányába mutatna, ha helyi jelleggel az önkormányzatok, nagyobb gazdaságok (esetleg szövetkezetek) figyelmet fordítanának a lakosok (munkavállalók, szövetkezeti tagok) egészségére is, megelőző jelleggel. Úgy gondolom, hogy átgondolt, helyileg szerveződő vidékfejlesztés esetén a minél nagyobb komplexitás érdekében erre is figyelni kellene – ahogy a Hangya tette egykor Tordason.

A 3)-as pontban említett oktatási, kulturális feladatok – a szövetkezeti alapelvek mentén, ahogy az a háziasszonyok esetében már említésre került – hosszú távon kiemelt fontossággal bírtak. Elsők között szerepelt a Gazdakör létszámának növelése, amely 1939-ben csekély létszámmal és alacsony hatékonysággal működött. Pedig a tapasztalatcsere a termelők között nagyon fontos, hiszen ez az innováció elterjedésének egyik leghatékonyabb módja. Egy erős gazdakör emellett képes helyi érdekképviselőre, szakprogramok szervezésére, tanfolyamok rendezésére, stb (WÜNSCHER F. 1943). Ennek érdekében sikerült elérni a Gazdakör népszerűsítésével, hogy a tagok száma 1942-re jelentősen megnövekedett.

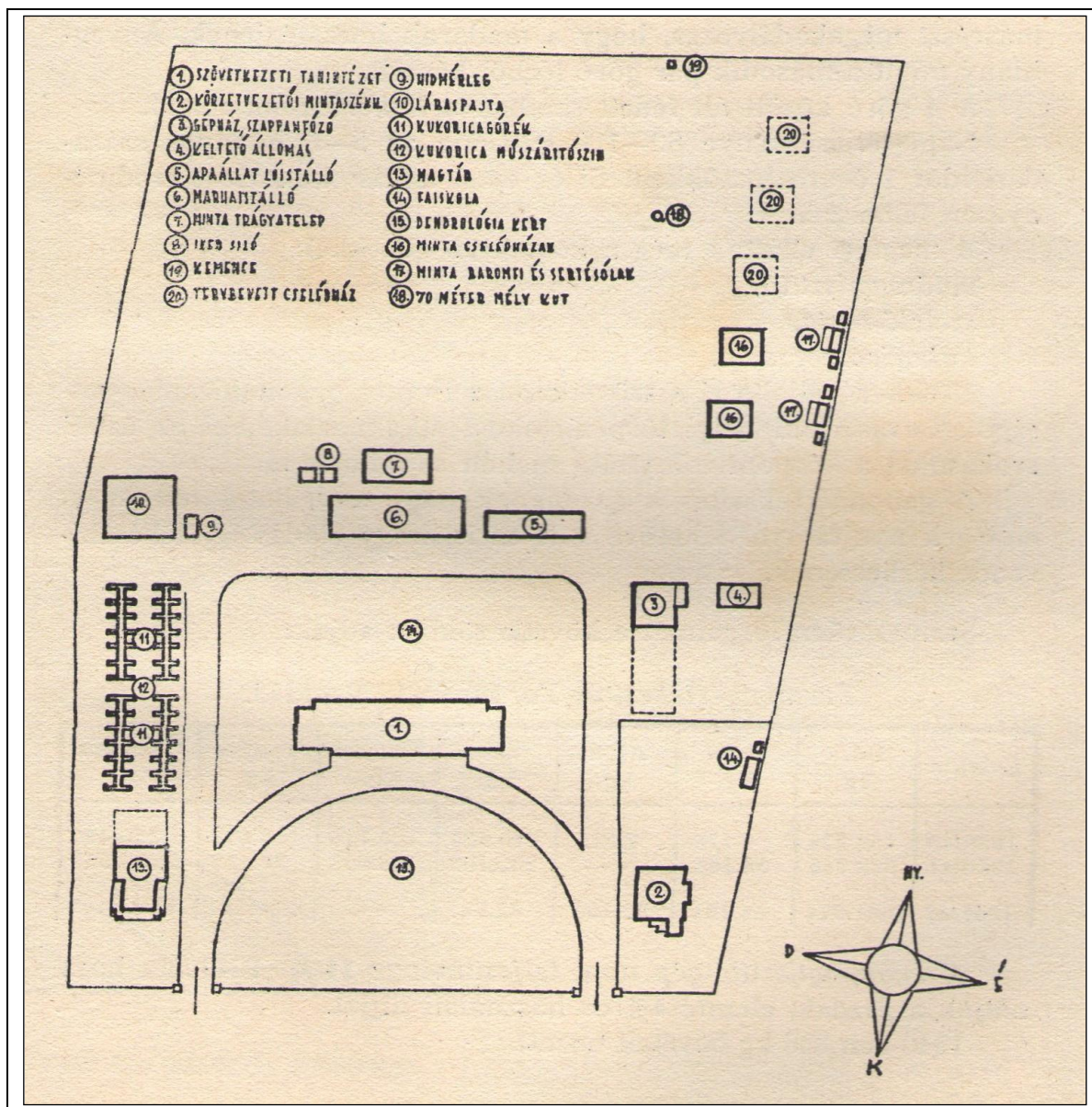
A fiatalabb generációk számára biztosítani kellett a gyakorlati mezőgazdasági szakoktatást, ezért felvetődött egy olyan képzési keret felállításának ötlete az iskolákban, mely képes lenne biztosítani a szükséges agrártudás és gazdálkodási ismeretek átadását (WÜNSCHER F. 1943). Az általános és a középiskolában ezért iskolaszövetkezetet hoztak létre, amelybe 1 pengős üzletrész vásárlásával lehetett tagságot szerezni (aki ezt nem tudta kifizetni, ledolgozhatta). Ez mai szóval szakkörszerűen működött, a kötelező oktatást követően a tagdiákok bent maradtak, és részt vettek az órákon. Így már iskolás korban gyakorlati tudást

szerezhettek gazdálkodásról, agrárismeretekről, üzletvezetésről, közgazdasági ismeretekről. A tagsági rendszerrel a diákok már fiatalon beleszoktak a szövetkezeti szellembe, mely a későbbiek folyamán hasznosnak bizonyulhatott – igaz, mire e diákok az iskolából kikerültek, már az egészen más ideológiai alapokon álló szocialista TSZ- rendszer működött. Két okból követendő e példa: egyrészt, mert képes jól működni helyben az iskola, másrészt azért, mert így tényleg használható tudással kerülnek ki a diákok az iskolából. Hasznosnak tartanám egy ehhez hasonló fakultatív szakoktatás széleskörű bevezetését napjainkban is.

A Hangya kiemelten fontosnak tartotta a szaktudás továbbadását nem csak a generációk között, hanem egy korosztályon belül, a gazdák között is (WÜNSCHER F. 1943). Az alapvető felismerések között szerepelt, hogy sok termelő elavult, korszerűtlen, hiányos tudással rendelkezett. A gazdáknak ezért előadásokat és tanfolyamokat szerveztek, az érdeklődőbb és ügyesebb gazdákat pedig a Szövetkezeti Nép főiskolára, Tatára küldték tovább tanulni. A továbbképzések, a Gazdakör és az iskolások képzése mind olyan tevékenység, ami tökebefektetést igényel, de határozott gazdasági haszonnal jár – igaz, csak közvetetten. A korszerű mezőgazdaság érdekében szükség van, szükség lenne ma is szaktanácsadói hálózatra, amely főleg az agráregyetemekkel együttműködve oktatási tevékenységet is végez. A regionális (felső)oktatási rendszerrel egybefonódott szaktanácsadási, továbbképzési rendszer Nyugat-Európában régóta hatékonyan működik (KOZÁRI J. 2007), és hazánkban is szükség lenne erre.

Tordason a kulturális élet nem volt jelentős, egyrészt azért, mert nem volt kultúrház és így helyszín nagyobb rendezvények lebonyolítására, másrészt a lakosok sem szívesen mozdultak ki esős időjárás esetén a sár miatt (WÜNSCHER F. 1943). Ez utóbbin segített a már említett 1 kilométeres járda példaértékű megépítése. A kultúrház hiánya viszont nagy probléma volt, hiszen kulturális rendezvények, össznépi konzultációk, vigadalmak, ünnepélyek, fórumok, tanfolyamok rendezésére – melyek a helyi közösség összetartásának szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bírnak – nem volt lehetőség. A helyi közösségfejlesztés fontosságát szem előtt tartva a Hangya jóvoltából épült egy művelődési ház, mely 300 fő befogadására volt alkalmas. A siker nyilvánvaló volt: hamar szinte teljes kihasználtsággal kezdte meg működését a kultúrterem.

A 4) pont a tordasi gazdaság átalakítása, fejlesztése. Az összetett gazdasági problémákra (a gazdák és termelők tudatlansága, az újításokkal szembeni elutasító hozzáállás, a sok piacképtelen, alkuerő nélküli termelő, a birtokszerkezet elaprózottsága, a szaktanácsadás és a tájékoztatás hiánya) való válaszként a mintagazdaság létrehozása, illetve a szervezett szövetkezeti beszerzés, értékesítés és termelésirányítás megszervezése történt meg (WÜNSCHER F. 1943).

3. ábra A szövetkezeti mintatelep és major épületeinek beosztása

Forrás: WÜNSCHER F. 1943, p. 366.

Kezdetként mindenképpen szükség volt egy nagy és összefüggő területre, azonban a birtokszerkezet elaprózódott volt. Megoldásként a Hangya vezetősége eldöntötte, hogy a falu határában olyan értelmiségiektől bérelnék területeket, akik régóta nem folytattak gazdálkodást, illetve már nem a faluban éltek. A mintagazdaság területe így nem vont el földeket a helyi kisgazdáktól (WÜNSCHER F. 1943).

A főbb szempontok a következők voltak: a mintagazdaság méretgazdaságosan, a legújabb technológiákkal és eszközökkel felszerelve hatékonyan és jól szervezetten működjék, aminek érdekében egy olyan komplex, növénytermesztési és állattenyésztési

telepet hoztak létre, ahol az alapanyag-termeléstől a raktározáson át a feldolgozásig minden funkció megtalálható volt, beleértve a korszerűen megépített cselédházakat és tanintézetet is (3. ábra) (WÜNSCHER F. 1943). Azért volt mindezekre szükség, mert a mintatelep egyik legfontosabb feladata a szemléltetésen keresztüli oktatás, vagyis a gazdák innovációkkal szembeni ellenállásának megtörése, szaktudásuk elmélyítése és felújítása volt. Folyamatosan a legújabb technológiák használata folyt, amelyeket készséggel bemutattak a gazdáknak, a sikeres alkalmazáshoz tanácsokat adtak. Így akarták elterjeszteni például a sok helyen még ma is előszeretettel használt norfolki négyes vetésforgót a korábbi kevésbé szakszerű módszerek kiváltására, így nagyobb termésátlagok váltak elérhetővé, és a föld sem merült ki. Oktatták a szakszerű trágyázást, műtrágyázást és növényvédelmet, amiket helyben alkalmazva illusztráltak, valamint új fajták népszerűsítését is végezték. Vetőmagtermesztéssel és faiskolai tevékenységgel is foglalkoztak, a tagoknak kedvezményesen vagy akár hitelbe is adtak a szakszerűen csávázott és piacos fajtájú vetőmagokból. A korszerű gépek használatát – a francia gépkörökhöz hasonlóan (SIMON S. 2007) – engedélyezték a szövetkezeti tagoknak, így a kisbirtokosok is egyszerűen és gyorsan képesek lettek elvégezni olyan munkákat, melyekre azelőtt nem volt lehetőségük, vagy napokig tartottak.

Az állattenyésztés terén állategészségügyi és minőségi szempontok miatt fontosnak tartották a nem fajtiszta állatok és a piszkos, egészségtelen ólak kivonását. Ezt egyrészt mintaadó kampányokkal érték el: megmutatták, hogy például új tyúkol építése nélkül is lehet a körülményeken javítani azzal, hogyha ablakot vágnak az ablaktalan építményre, és évente kimeszelik (WÜNSCHER F. 1943). Emellett baromficsere programot hirdettek, melynek keretében a leromlott állapotú, kevésbé piacos, keverék fajtákat fajtiszta, jó tulajdonságokkal rendelkező fajtára cserélték faluszerte. Ezzel gazdasági hasznót is képeztek hosszú távon, hiszen így állandó minőségű, nagy mennyiségű tojás keletkezett, melyet egyszerűbb volt értékesíteni a piaci elvárásoknak megfelelően. A szarvasmarháknál és a sertéseknél is hasonlóképpen jártak el: vásárokról központilag beszereztek jó fajtákat, és azokat hosszú futamidejű, kamatmentes kölcsön nyújtásával a gazdáknak adták.

Ezekkel az intézkedésekkel elérték, hogy nem csak a mintagazdaságban, de azon kívül, a falusi gazdák körében is egységes színvonalú, korszerű termelés jött létre. Egyidejűleg a mintagazdaság másik nagy célja is megvalósult: a helyi gazdáktól méltányos áron felvásárolt termények homogén minőségük miatt a piacon jól értékesíthetőek voltak, ezért lehetőség nyílt állandó piac kiépítésére. A szövetkezeti mintatelep saját terményeit és a falusiaktól felvásárolt, egyenként gyakran igen kis mennyiségű, de megfelelő minőségű terményeket egyszerre értékesítette, a nyereséget pedig visszaforgatta. A gazdáknak terményeik feldolgozására is lehetőség nyílt, amikor például a kukoricaszárító használatával elő tudták

állítani a szükséges takarmányt. Raktározásra is volt mód: ez egyrészt a későbbi értékesítést, valamint a tartalékképzést szolgálta, de a szövetkezeti tagok is betárolhatták terményeiket mindössze önköltségi ár megfizetése mellett. Összességében megszűnt a tordasi kisgazdák kiszolgáltatottsága: rendelkezésükre állt minden korszerű gép, információ a termeléshez, és a bizonytalanságot megszüntette a szövetkezet általi értékesítés (és szükség esetén előlegnyújtás).

Látható, hogy a Hangya szövetkezet Tordason szinte mindent létrehozott, ami egy jól működő faluhoz szükséges, mégsem nevezhető teljesen külső segítségnek helyi beágyazódottsága miatt. Minden fejlesztésbe tettelesen és néha anyagilag is bevonták a közösséget, ezzel pénzt, anyagot és időt spóroltak, mialatt fejlődött a helyi közösség is. A mintagazdaság létrehozása és működtetése pedig képes volt fenntartani és fejleszteni a létrehozott pozitív externáliákat, mint a mentálisan és fizikailag is egészséges társadalom, a kulturális közösség, az egészséges környezet, a közösség fejlődése, stb. Ezzel tulajdonképpen olyan fejlesztési eszközt adtak a tordasiak kezébe, amelyet képesek voltak önmaguk fenntartani. A Hangya „külső beavatkozása” a helyi igényekre épült, és nem külső elvárásokat kényszerített a helyiekre. Ehhez hasonlóan tudnám elképzelni ma is a szövetkezeteket a vidékfejlesztésben: a jól működő szövetkezetek segítségére vannak a helyi közösségeknek olyan fejlesztésekben, amiket a települések/falvak önmaguk nem képesek végrehajtani. A dán mintából a jól szervezett szövetkezeti rendszert, az olasz példából a vidékfejlesztési célok integrálását, a történelmi magyar Hangya példájából pedig a helyi érdekek figyelembe vételével végzett komplex és átgondolt, hosszú távú fejlesztéseket tartom átvételre érdemesnek ma Magyarországon.

III.2. A hazai szövetkezetek jelenlegi helyzete

Ma a magyar mezőgazdaság alapvető problémája az elaprózódott, illetve duális birtokszerkezet (SZABÓ G. G. 2011). Az elaprózódott farmstruktúra leginkább azért jelent problémát, mert az azon gazdálkodók nem, vagy csak nagyon nehezen képesek piacra jutni, árujuk pedig sokszor sem mennyiségében, sem minőségében nem megfelelő ahhoz, hogy stabil felvásárlói szerződéseket tudjanak kötni. A duális szerkezet miatt pedig a számban kevés, de területileg nagy gazdálkodók elnyomják a sok kis szereplőt. E szerkezet nem kedvez az új típusú szövetkezetek kialakulásának, hiszen ahhoz legjobban a közepes méretű, leginkább családi gazdaságok adják a legjobb alapot. Hasonló jelenség volt megfigyelhető a XX. század előestéjén is, amikor Károlyi Sándor gróf és társai felismerték, hogy a kistermelők kiszolgáltatottsága tarthatatlanná kezd válni a nemzetközi nagytőkés vállalatokkal szemben (HANGYA, 1923; SZEREMLEY B. 1998). Említést érdemel emellett az akkori gazdák eladósodottsága, forráshiánya is, ami egyébként hasonlóságokat mutat a mai helyzettel. Történelmi távlatból úgy tűnik, hogy erre a helyzetre jó választ tudott adni a Hangya létrehozása, hiszen országos hálózatával képes volt hatékonyan megválaszolni a kor gazdasági és társadalmi kihívásait is egyaránt, ahogy azt Tordas is példázza. A vidéki térségek elmaradottsága szerint is hasonlóságot mutatnak mai viszonyaink a korábbi helyzettel, akár Magyarországon, akár máshol Európában.

Az új típusú szövetkezetek kialakulását nem segíti sem a bizonytalan gazdasági–jogi környezet, sem a történelmi örökség (SZABÓ G. G. 2011). Forgács vizsgálatai is ezt támasztják alá, miszerint sokkal alacsonyabb a bizalom szintje az állami intézmények és kormányhivatalok felé, mint az egyes tagok között és a vezetőség felé (FORGÁCS CS. 2008). Érdekes, hogy a tervgazdaságból megmenekített, és a piacgazdaságba modernizálva átültetett Béke Szövetkezet tagjainak nagyobb az államigazgatásba vetett bizalma, mint a rendszerváltást követően létrehozott Hajdú Gazdák tagjainak körében. Ők inkább a közös munkában, és egymásban bíznak, semmint a külső segítségben. Talán ez jel arra, hogy az új szövetkezetek képesek lehetnek a hatékony önszerveződésre, míg a régebbi rendszerhez szokott tagokból álló szövetkezetek esetében ez az alkalmazkodás nehezebb lehet. Szeremley ugyanakkor azt állítja, hogy van példa is, igény is a hatékony és átgondolt önszerveződésre, azonban a rendszerváltás utáni kormányok érdektelensége, illetve olykor ellenérdekeltsége megakadályozták a szerves fejlődést, sokszor visszafejlődést okozva (SZEREMLEY B. 2005b). Legjobb példa a kormányzatok ellenirányú érdekeltségeire, hogy a Hangya szövetkezeti mozgalom első megújítására 1989-ben került sor, ez azonban kudarcba fulladt, és csak 1998-

ban, másodszorra sikerült 14 szövetkezetnek/szervezetnek újraindítani. Az újjáalakított Hangya Együttműködés követi a hagyományos szövetkezeti elveket, és teljes mértékben megfelel az EU szövetkezeti gyakorlatának és hagyományainak. Abban pedig mindenképpen jobban megfelel az EU követelményeinek történelmi elődjével szemben, hogy kormányzati támogatás híján spontán, alulról szerveződik, nem pedig ideológiai, kormányzatilag támogatott formában – igaz, a spontán kialakulást Nyugat-Európában nem a bizonytalan politikai-jogi környezet váltotta ki (SZEREMLEY B. 2005b; SZABÓ G. G. 2011). Célkitűzéseit, tevékenységeit tekintve az új Hangya nagyban hasonlít elődjére, azzal a markáns különbséggel, hogy az Európai Unió révén sokkal szélesebb nemzetközi együttműködésre van szükség (a szervezet vezetője 2004-től a COGECA alelnöke), illetve piaci részesedése, országos ismertsége lényegesen elmarad a történelmi Hangyáétól. Tevékenyen részt vesz az agrárpolitikai kérdések társadalmi vitájában, mind hazai, mind nemzetközi szinten végez érdekvédelmi és érdekérvényesítési tevékenységet, a kormányzat viszont sajnos (2005-ig biztosan) nem fordít rá különös figyelmet (SZEREMLEY B. 2005b). A Hangya Együttműködés 2005-ben a hazai agrártermelés 10-12%-át adta, és 25-30000 regisztrált taggal rendelkezett. Nemzetközi és történelmi összehasonlításban azonban ez sajnos nagyon kevés: Dániában a tejértékesítés majdnem 100%-a szövetkezeti rendszerben történik (SZEREMLEY B. 2005a); a történelmi Hangya pedig két évvel a megalakulás után, 1900-ban már 22500 tagot, 1918-ra pedig 658000 tagot számlált, aminek körülbelül 60%-a a jelenlegi ország területére esett (SIMON I. 1990). Nem szándékom azonban a mai Hangya Együttműködést leminősíteni, sőt: nagyon jó, hogy politikai és társadalmi közömbösség közepette is fejlődik, működik, és alulról építkező módon lassan, de biztosan halad az EU szövetkezeti útján. A probléma tehát röviden a következő: Magyarországon a politikai időhúzás, a bizonytalan gazdasági és jogi háttér, a mezőgazdasági hitelezés nem megfelelő mivolta, a gazdatársadalom szövetkezetekbe vetett bizalmatlansága miatt az új típusú szövetkezetek nagyon lassan és nehézkesen tudják csak biztosítani működésüket (SZEREMLEY B. 2005b).

III.3. Jövőbeli lehetőségek

A fentebb ismertetett jelenkori magyarországi állapotokból következően nyilvánvalóan nem várható rögtön, hogy olyan – mind gazdaságilag, mind társadalmilag – széles spektrumú, méretében szinte országos lefedettséget megvalósító szövetkezeti vertikális integrációs rendszer alakuljon ki, mint a Hangya szövetkezet volt egykor. Valószínű, hogy Magyarország a közeljövőben végig fog menni azokon a fejlődési szakaszokon, melyek Nyugat-Európában (pl. Hollandiában, Dániában) is lezajlottak a szövetkezetek létrejöttét követő folyamatokban (SZABÓ G. G. 2011). E szerint valószínűsíthető, hogy komoly piaci alkupozícióval elsőként egy adott termékpályához kapcsolódó, úgynevezett termékpályás integrációt létrehozó, „új típusú” szövetkezetek rendelkeznek majd (ilyen termékpályás szövetkezeteket próbál egyesíteni a jelenlegi Hangya Együttműködés). Érdekes azonban megjegyezni, hogy amíg például Dániában és Hollandiában a Gutiérrez, A. C. M. és társai által spontán liberálisnak nevezett logika mentén zajlottak le ezek a folyamatok, addig a rendszerváltás utáni Magyarországon ezeket a bizonytalan gazdasági–politikai események indukálták (GUTIÉRREZ, A. C. M. et al. 2005; SZABÓ G. G. 2011).

A valóban piacképes szövetkezetek működéséhez első – vagy inkább nulladik – lépésként egy megbízható hitelszövetkezeti rendszer kialakítása lenne célszerű, amely a tipikusan mezőgazdasági finanszírozási problémák orvoslását tűzné ki célul (a viszonyokhoz igazodó törlesztési rendszer, faktorálás, kedvezményes hitelnyújtás – mind beruházási, mind forgóeszközhitel terén, stb). A rendszer hosszú ideje működik például Hollandiában a Rabobank tevékenysége révén (SZABÓ G. G. 2011), de nekünk, magyaroknak is van mire büszkének lennünk. E „nulladik” lépést ugyanis Károlyi Sándor gróf már egyszer megtette, amikor létrehozta 1898-ban az Országos Hitelszövetkezeti Központot a Hangya központ mellett, és e két szervezet működését össze is hangolta (SZEREMLEY B. 1998; HANGYA 1923). Úgy gondolom, hogy ez ma elsősorban politikai szándék kérdése, hiszen az ország teljes területét lefedő takarékszövetkezeti hálózattal rendelkezik Magyarország. Véleményem szerint államilag támogatott hitelekkel, sőt, akár állami (viszont)garancia-vállalással létre lehetne hozni olyan betéti- és hitelkonstrukciókat, melyek igen speciálisan a mezőgazdasági termelők, szövetkezetek, termelői csoportok számára szólnának. Természetesen a legjobb az lenne, ha ezek a bankok, hitelintézetek valóban szövetkezeti formában működnének, azonban szerintem kiindulási alapnak tökéletes lenne a fenti megoldás is.

Második lépés egy piaci ellensúlyozó erő létrehozása lenne a termelők védelmére, hiszen ezt ma nagyon kevés magyar szövetkezet vagy termelői csoport képes megvalósítani (SZABÓ G. G. 2011). Erre rövidtávon a választ a termékpályás szövetkezetek adhatják,

elsősorban a zöldség-gyümölcs, a vágóhídi és a tejszektorban. Termelői tulajdonban lévő összegyűjtéssel és értékesítéssel foglalkozó szövetkezetek – ahogy például Dániában is vannak – képesek lennének az alkupozíción jelentősen javítani, a piaci kockázatok mérséklése, a tranzakciós költségek csökkentése és a jövedelem kiszámíthatóbb biztosítása által (SZABÓ G. G. 2011). Ehhez azonban megfelelő méretre és termelői fegyelmezettségre van szükség. Ha ugyanis fellép a by-passing, vagyis a szövetkezet kikerülésének állapota, és a tag másnak (is) értékesít, az jelentősen rontja a szövetkezet alkuerejét. Éppen ezért áll fenn a dán és holland szövetkezetek esetében a szállítási kötelezettség a termelők felé (SZABÓ G. G. 2011), amelynek a bevezetése valószínűleg hazánkban is indokolt lenne a fegyelem megerősítése végett.

Véleményem szerint a szövetkezeti végcél egy, az egykori Hangyához hasonló, mezőgazdasági és feldolgozóipari, valamint értékesítési (és marketing-) szövetkezeteket egybefogó központi szövetkezeti rendszer létrehozása. Legideálisabb nyilvánvalóan az lenne, ha a vidékfejlesztési stratégiák mentén önszerveződő módon, bottom-up módra alakulnának ki egyrészt az egyes szövetkezetek, majd ezek szintén önszerveződő összefogásából a központi szövetkezet. Úgy vélem azonban, hogy kormányzati ösztönzésre mindenképpen szükség van, akár anyagi, de leginkább társadalmi eszközökkel.

Az egyes helyi szövetkezeteknek mindenképpen önszerveződő módon kellene megalakulniuk, amelyben a helyi gazdasági és társadalmi elitnek fontos feladata lenne (nagyobb gazdálkodók, polgármesterek, stb.). Hiú ábrándnak tartom ugyanakkor, hogy egy egységes országos központ ilyen módon kialakuljon (akárcsak a XIX. század végi Magyarország esetében [SZEREMLEY B. 1998]), éppen ezért hajlok arra, hogy a Gutiérrez, A. C. M. és társai féle ideológiai-kölcsönösségi logika, valamint az egykori Hangya központ példáján elindulva kormányzati közbelépéssel kellene egy központi szervet létrehozni. Fontos azonban, hogy e központi szövetkezet vezetését a tagszövetkezetek demokratikusan válasszák meg.

E szövetkezeti központnak szerintem az az indítéka, hogy ne csak az egyes helyi közösségek fogjanak össze, hanem lehetőség szerint az egyes szövetkezeteik regionálisan, illetve országosan is. Erre azért van szükség, mert igazán hatékonyan akkor tud működni a szövetkezeti rendszer, ha egy cél felé tart az egész közösség. Ez különösen fontos akkor, ha a szövetkezeteknek vidékfejlesztési célokat is szánunk – még ha közvetetten is. A szövetkezetek ugyanis növelik, illetve fenntartják a vidéki foglalkoztatottságot (SZABÓ G. G. 2011), ezzel jól-létet teremtenek a vidéki közösségekben.

A munkalehetőség magában hordozza a népességmegtartó képesség javulását is amellet, hogy morálisan is pozitív hatással van (SZABÓ G. G. 2011): az eddig munkanélküli falusiak

körében kifejezetten nevelő hatással lehet, ha a gyermekek dolgozni látják azelőtt évekig munkanélküli szüleiket. Ezek élénkítik a vidéki közösségek életét, helyben tarthatják a fiatalokat, és a termelésből származó jövedelem révén növelik a jólétet is – képesek tehát vidékfejlesztési célok megvalósítására. Ez volt tetten érhető a korabeli dán mintára megalakított Tordas szövetkezeti mintafalu esetében is, hiszen már maguk a célkitűzések is megfogalmaztak vidékfejlesztési célokat (persze ezeket akkor nem így nevezték), amelyeket aztán a szövetkezeti működésből következő gazdasági előnyöknek köszönhetően valósíthattak meg (WÜNSCHER F. 1943). Ma a modern mezőgazdaságok, és bennük a szövetkezetek felé Európai Unió-szerte, a Közös Agrárpolitika második pillérével összhangban, vidékfejlesztési elvárásokat is megfogalmaznak.

Azt gondolom tehát, hogy egyrészt saját hagyományaink, másrészt a pozitív nemzetközi példák nyomán létre kellene hozni egy önmagát fenntartani képes, összehangoltan és méltányosan működő, integrált (mezőgazdasági) szövetkezeti rendszert. Ez a kulcsa ugyanis annak, hogy egyrészt jól működő, önellátó, sőt exportképes mezőgazdasága legyen Magyarországnak. Másrészt, mintegy járulékosan a gazdaságon keresztül, önfenntartó és fenntartható módon javulhasson a vidéki életszínvonal, és így megmaradjanak azok a vidéki értékek, melyeket évszázadok óta őriznek az ottani emberek. A vidékfejlesztés szerintem úgy a leghatékonyabb, ha minden szempontból helyi szerveződésű: ha a helyi közösség tevékenysége képes előállítani azokat a gazdasági előnyöket, amelyek létre tudják hozni és fenn tudják tartani az olyan mezőgazdasági közjavakat, mint a hagyományos értékek ápolása, a vidéki jólét, a környezet védelme, stb. Éppen ezért gondolom azt, hogy a jól működő mezőgazdasági szövetkezeti rendszer lehet a kulcsa a vidékfejlesztésnek is.

IV. Összegzés

Számos példa mutatja, hogy a szövetkezetek amellet, hogy a lehető legméltányosabban kezelik a tagjaikat minden más szervezeti formával szemben, képesek kiemelkedő hatékonysággal működni a vertikális integráció terén. Véleményem szerint Magyarországon a jövőben szükség lesz egy ilyen jól szervezett, méltányos integrációs rendszer (újbóli) létrehozására a mezőgazdaságban. Ugyanakkor a vidékfejlesztés lehetőségét is ebben látom: a multifunkcionális mezőgazdasággal szemben támasztott vidékfejlesztési elvárások kivitelezésére kifejezetten alkalmasak a szövetkezetek, mert a profitorientált vállalatokkal szemben helyben tartják a bevételt, méltányos árat fizetnek a kistermelőknek is, meggátolva ezzel a vidéki elszegényedést, sőt hosszú távon a vidéki jólét növekedését is elérhetik. A demokratikus igazgatás elve alapján pedig teljesítik az önszerveződés, önigazgatás kritériumát.

Magyarországon a szövetkezeteké a jövő, és remélhetőleg a nyugaton már ismert fejlődési pályát fogja hazánk is bejárni; ahogy a dán tejipar esetében, hazánkban is a termékpályás szövetkezetek lehetnek a közeljövő szövetkezetei. Fontos azonban, hogy a mindenkori kormányzás teremtsen meg a biztos gazdasági és jogi környezetet a szövetkezeteknek, és támogató politikájáról biztosítsa azokat, így lehet csak következetesen és tartósan megerősíteni a primer szektort. Az is fontos, hogy a jelen magyar szövetkezeti tagok egymás iránti bizalma a szövetkezetek között és a még nem tag gazdák körében is kialakuljon, tudniillik így jöhet csak létre egy olyan országos méretű összefogás, amely alkalmas lehet a mezőgazdaság hatékony és nemzetközileg is versenyképes működtetésére.

A Hangya tordasi példa mutatja, hogy egy kis vidéki közösség is képes lehet hatékony fejlesztések véghezvitelére, ehhez azonban összefogásra van szükség. Bármilyen tartós és valódi fejlődés eléréséhez ma is szükség van összefogásra, mert az egyes szereplők külön-külön gyengék. A helyes szövetkezeti működés megvalósításához először ennek a megértése szükséges.

Azok az intézkedések, amelyek képesek lennének egy erős szövetkezeti rendszer kiépítésére hazánkban, a következők: ösztönző gazdasági és jogi környezet létrehozása az állam részéről; a XX. század eleji hitelszövetkezeti rendszerekhez hasonló speciálisan mezőgazdasági finanszírozási rendszer kialakítása akár a meglévő takarékszövetkezeti hálózat bevonásával; az egykori Hangya Központhoz hasonló szövetkezeti gyűjtőszervezet létrehozása, amely hatékony piaci ellensúlyozó erővel bír a nemzetközi kiskereskedelmi láncokkal szemben.

V. Irodalomjegyzék

1. BÁLINT J. – HOLLÓ M. – JUHÁSZ M. 2009: A multifunkcionális mezőgazdaság és a vidékfejlesztés IN: BÁLINT J. (szerk.): Vidékfejlesztés, Vidékfejlesztési menedzsment és marketing – szerzői kiadás, Budapest
2. BÁLINT J. – JUHÁSZ M. 2009: A vidék helyzete Magyarországon IN: BÁLINT J. (szerk.): Vidékfejlesztés, Vidékfejlesztési menedzsment és marketing – szerzői kiadás, Budapest
3. BALOGH E. 1998: A 100 éves Hangya üzenete az EU csatlakozásra készülő gazdátársadalomnak. – A Falu XIII. évfolyam 3.szám pp. 75–77.
4. CHIKÁN A. 2008: Vállalatgazdaságtan. Egyetemi tankönyv – Aula Kiadó
5. EURYBASE 2010: Magyarország oktatási rendszere – Európai Bizottság, http://eacea.ec.europa.eu/education/eurydice/documents/eurybase/eurybase_full_report/s/HU_HU.pdf Letöltve: 2012. március 20.
6. FORGÁCS Cs. 2008: Leadership and Importance of Social Capital in Cooperatives during Transition: A Case Study of Two Cooperatives - Journal of Rural Cooperation 36. évfolyam 1. szám pp. 57-71
7. GAMBREL, J. C. – CAFARO, PH. é. n.: The Virtue of Simplicity, Springer Science+Business Media B.V. – moodle.uni-corvinus.hu Letöltve: 2011. október 15.
8. GUTIÉRREZ, A. C. M. – ATELA, T. R. – DUENAS, D. M. 2005: A Comparative Synthesis of 20th Century Agricultural Cooperative Movements in Europe. – Journal of Rural Cooperation 33. pp. 47–65.
9. HANGYA 1923: A „Hangya” első 25 éve. A "Hangya" saját kiadása, Budapest www.hangyaszovetkezet.eu/hangya/41-a-hangya-els-25-eve/_download.html Letöltve: 2011. december 01.
10. HETESI ZS. 2007: Éghajlatváltozás és erőforrás-válság: a jövő évtizedek legnagyobb nehézsége a társadalom egésze és a keresztény közösség számára (Fenntartható-e az élet?). www.magtudin.org/Hetesi%20Zsolt.pdf Letöltve: 2011. április 20.
11. KOCSIS T. 2010: Létkérdések – Önkényuralom és népesedés a bioszférában. – Kovász, Tavasz-Tél, 1–4. pp. 3–52.
12. KOZÁRI J. 2007: Szaktanácsadás. Egyetemi tankönyv - Debreceni Egyetem Agrár- és Műszaki Tudományok Centruma, Agrárgazdasági és Vidékfejlesztési Kar, Debrecen <http://odin.agr.unideb.hu/hefop/> Letöltve: 2011. február 20.

13. KÖZPONTI STATISZTIKAI HIVATAL T-STAR adatbázis, <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haDetails.jsp?query=kshquery&lang=hu> Letöltve: 2012. március 25.
14. NÉMETH I. é. n.: A Hangya szövetkezeti mozgalom egykor és a mai szövetkezési lehetőségek. – <http://lmv.hu/taxonomy/term/2545> Letöltve: 2011. november 25.
15. OSTI, G. 1997: Reciprocity and Rural Development in the Action of Two Farmer Cooperatives - Journal of Rural Cooperation 25. évfolyam 2. szám pp. 101-112
16. PALÁDI ZS. é. n.: Nyilas hatalomátvétel a Hangya Szövetkezetnél, online cikk, évszám nélkül. – http://www.mol.gov.hu/a_het_dokumentuma/nyilas_hatalomatvetel_a_hangya_szovetkezetnel.html?page=5#kapcs_anyagok Letöltve: 2011. december 5.
17. RÉTI M. 2002: A nemzetközi szövetkezeti elvek, a főbb vagyoni jogi kategóriák tükrében – Szövetkezés, 23. évfolyam 1-2. szám pp. 71-83
18. SIMON I. 1990: A Hangya nosztalgia, vagy a jövő szövetkezete? – Szövetkezés, 11. évf. 1-2. szám pp. 44-55
19. SIMON S. 2007: Nyugat-Európa legelterjedtebb szövetkezeti modelljei IN: CSETRI E. et al (szerk.): Szövetkezetek Erdélyben és Európában – Romániai Magyar Közgazdász Társaság, Kolozsvár
20. SZABÓ G. G. 2002: A tranzakciós költségek elmélete és a mezőgazdasági értékesítési szövetkezetek – Szövetkezés, 23. évfolyam 1-2. szám pp. 102-116
21. SZABÓ G. G. 2011: Szövetkezetek az élelmiszer-gazdaságban – Agroinform Kiadó, Budapest
22. SZABÓ Z. 2011: Szövetkezés a vidék jövőjéért – A Falu, 26. évfolyam 3-4. szám pp. 11-18
23. SZEREMLEY B. 1998: Útmutató örökségünk a 100 éves HANGYA – A Falu, XIII. évfolyam 3. szám pp. 47-55
24. SZEREMLEY B. 2005a: A dán modell – Valóság, 48. évfolyam 4. szám, pp. 34-48.
25. SZEREMLEY B. 2005b: A HANGYA Szövetkezeti Együttműködés bemutatása – Szövetkezés, 26. évfolyam 1. szám pp. 65-78
26. WÜNSCHER F. 1940: Szervezeti agrárértékesítés. – Csáthy Ferenc Rt., Budapest
27. WÜNSCHER F. 1943: Tordas szövetkezeti mintafalu. – Csáthy Ferenc Egyetemi Könyvkereskedés és Irodalmi Vállalat Rt., Debrecen–Budapest